

СБ1

Э-450

1987

№2

JSSN 0235—1218

ЭЛ-АЛТАЙ

1987

2-чи чыгарганы

ЭЛ-АЛТАЙ

(чүмдемел-кеендик дептер)

Туулу Алтайдын бичиичилик организациязы белетеген

2-чи чыгарганы

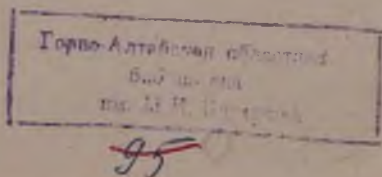
1987

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ

Сб(Алт)
Э450

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Б. Бедюров — Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу качызы, **Ж. Белеков** — поэт, **Э. Палкин** — бичиичи, **Т. Торбоков** — бичиичилик организациянын литконсультанты, тургузаачы-редактор, **А. Ередеев** — поэт ле прозаик, **С. Каташ**, **Ст. Каташев** — филология наукалар кандидаттары.

Э 450 **Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник (2-й выпуск).** — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987. — 136 с.

Быылгы ээчиде дептер чүмдемел биригүлердин ижин жарандылары керегинде партия ла башкаруунун иббиле ачылат.

Э. Палкиннин публицистика учурлу «Кök тенери» деп тууязы эмдиги сйлө уи алыжат. Телекейлик үлгерликтен Б. Бедюров кочүргөн тизү солун. Кычыраачылар анайда ок баштапкы алтай киноартист Жайкан Дугина керегинде Ж. Белековтын очергиле, бистиг юбилярлар керегинде статьяларла, агаш-таш, ар-бүткен, ак-жарык керегинде санаа-шүүлтедерле, хроникала, библиографияла таныжар.

Э 4701000000—018
М 138 (03) 87 73—87

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987

КПСС-ТИҢ ТӨС КОМИТЕДИНДЕ ЛЕ СССР-ДИҢ МИНИСТРЛЕР СОВЕДИНДЕ

КПСС-тиҥ Төс Комитеди ле СССР-диҥ Министрлер Соведи «Чүмдемел биригүлердиҥ иштеер айалгазын жарандылары керегинде» Жөп жараткан.

«Чүмдемел биригүлердиҥ иштеер айалгазын жарандылары керегинде» КПСС-тиҥ Төс Комитеди ле СССР-диҥ Министрлер Соведи жараткан Жөптө совет литератураны келер өйлөрдө өскүрери, эл-жоннын ич-көгүс жүрүмнине онын учурын бийиктедери чүмдемел биригүлердиҥ алдына бийик утка-кееркемел чүмдемелдер жайаарын некежет деп айдылат. Бичиичилер, кинематографисттер, композиторлор биригүлеришиң, театр ишчилериниң ле журукчылардын эрчимин там тыгыдары, бу биригүлердиҥ төзөлгөзин жарандылары, жадар тураларын, жайаандык байзындар тудары, издательстволордын ижин оноҥ ары ондолтып, литература ла кееркемелди ичкерп өскүренин жайып таркадары жанынан чокым иштер темдектелген.

Киноныҥ наҗыларынын Бастырасоюз обществозын, чүмдемел литератураны жайып таркадар Бастыроссиялык бюро төзөөри керегинде СССР-диҥ кинематографисттериниң, СССР-диҥ Бичиичилер биригүлерииниң шүүлтелерин жарадар жөп чыгарылды.

Чүмдемел биригүлердиҥ төзөмөл ижин оноҥ ары жарандыларга амадап, Жөптө СССР-диҥ кинематографисттер Биригүзинде СССР-диҥ Кинематограф фондын (СССР-диҥ кинофондын) төзөөри жарадылды. Союз республикаларда театр ишчилериниң биригүлерин ле театр обществолорго театрлардын фондын төзөөр жаң берилген. СССР-диҥ кинофондторы ла театрлардын фондторы көргүзилген кинофильмдерден ле тургузылган спектакльдардан көчүрилген акчадан, ологорго кирип турган предприятиелердиҥ кирелтелеринен, анайда ок обществого кирер туштагы ла член взностордон жуулар учурлу. Анайда ок РСФСР-диҥ Литература фонды төзөлөри жөптөлгөн.

Канчын-ууландарга, јашөскүримге роман-газет чыгарары, Сибирьде «Современник» ле «Балдардыҥ литературазынын» бөлүктерин төзөөри, «Московский рабочий» издательстводо чүмдемел литератураны кепке базып чыгарарын элбедери, «Современная драматургия» деп үчайлык альманахты жылына алты такып чыгарар литература-кееркемел журнал эдип кубултары жарадылды. «Советский писатель» изда-

тельствонун материално-технический тӱзӱлгӱсн тыңыдары, СССР-дин тӱндӱк-кӱнбадыш тергеезинде «Советский писатель» издательствонун бичик чыгарар иштерин жеткилдеерге Туладагы типографияны кубулта тӱзӱр, Москвада «Литературная газетанын» кепке базып чыгарар тӱс-ордын кубулта жарандырар иштер ӱткӱрзин деп, СССР-дин Бичиичилер биригӱзине, СССР-де издательстволордын, полиграфиянын ла бичик садар Государственный комитетине жакару эдилген. Кепке базыштын «Новость» деп агентствозына СССР-дин кинематографисттер Биригӱзинин айбызыла, онын акча-жӱӱжӱзиле кинокееркемел аайынча ӱскӱ ороондордын тилиле бичиктер, бичигештер, буклеттер чыгарзын деп жакулта эдилди. СССР-дин Госкомиздады 1988 жылдан ала «Совет композитор» издательствонун Ленинградтагы бӱлӱгине ноталу литератураны кепке базып чыгарарын бӱдӱн-жарым каталка кӱптӱдӱр лимитти кенитсин деген жакару эдилди.

СССР-дин Госкомиздадына ла оморды жылбиркедип турган чӱмдемел биригӱлерге 1987 жылда улайга чыгып турган периодиканы — ороонун чӱмдемел биригӱлериндеги кепке базар органдарынын чӱмдемелдеринин утка-кееркемел ле ич-тыш бӱдӱмин, редакциялардын штаттарын, гонорар (акча) тӱлӱбӱринин ээжилерин жарандыраы жанынан КПСС-тин Тӱс Комитетине шӱӱлте этсин деген жакулта берилди. СССР-дин Бичиичилер биригӱзине бир кезек журналдардын штаттарында эл-телекей жӱрӱмин аайынча консультанттар эмезе бу бӱлӱктин башкараачызын тулар жаң берилген; СССР-дин композиторлор биригӱзи «Музыкалык жӱрӱм» журналдын кемин элбедер аргалу.

1988 жылдын баштапкы январинен ала «Советская культура» газеттин суббот кӱндерде чыгатан номерин кино ла театрдын, кинематографисттердин чӱмдемел биригӱлеринин ле театр ишчилеринин жадын жӱрӱмин ле ижин кӱргӱзерге 4 страницага элбедери темдектелген. А. М. Горькийдин адыла адалган Литература институтында литература-чӱмдемел критика аайынча кафедра тӱзӱрн, аспирантурага киретен улустын тоозын жыл сайын он кижиге кӱптӱдӱрн жӱптӱлгӱн. 1987—1988 жылдарда А. М. Горькийдин адыла адалган Литература институтына улус жадр тураларды кӱптӱтсин, анайда ок институттын туразын ла студенттердин общежитие-тӱнегин элбедер арга тапсын деп, Мосгорисполкомго жакару эдилди.

СССР-дин культура Министерствозы СССР-дин Наукалар академиязыла, СССР-дин композиторлор биригӱзиле жӱптӱжин, кееркемел аайынча шинжӱлӱ институтта СССР калыктарынын оос кӱӱлик теориязы аайынча аңылу бӱлӱк ачар шӱӱлте эдилди. Ол оос чӱмдемелди бириктире жуунадып, айладып-аайлап туратан тӱс жер болор учурлу.

СССР-дин культура Министерствозына, кинематография аайынча СССР-дин Государственный комитетине, СССР-дин телекӱрӱлте ле радиоберилте аайынча Государственный комитетине, СССР-дин бичиктер чыгарар, полиграфия ла бичик садары аайынча Государствен-

ный комитетине, СССР-дин юстиция Министерствозына, авторлордын праволорын корулаар Бастырасоюз агентствого, чүмдемел биригүлерге литература ла кееркемел жанынан авторлордын праволорын корулаарын жарандыратан шүүлтелер этсин деген жакару эдилди.

Иш ле социальный сурактар аайынча СССР-дин Государственный комитетине, СССР-дин акча-жөөжө жанынан Министерствозына, СССР-дин Госкомиздадына, СССР-дин Гостелерадиозына, чүмдемел биригүлерге, авторлордын праволорын корулаар Бастырасоюз агентствого союз республикалардын Министрлер Советтеринин ле СССР-дин Госпланынын өмөлөй тургускан Жөбиле мындый шүүлтелер этсин деп жакыыр: литературанын жаңы чүмдемелдери учун, катап чыгарганы, эл-жоннын алдына кычырганы учун авторго гонорар-акча төлөбөрининг аайы-бажына чыксын, радио ло телекөрүлте ажыра, анайда ок театрда, грампластинкада бичиткен, чүмдемел литератураны көчүргени, оок калыктардын тилле чыгарган бичиктердин баштангы тиражын аайлаштырып, ол учун гонорар-акча төлөөр ээжилерди чокымдазын деп жакараар.

СССР-дин акча-жөөжө аайынча Министерствозына СССР-дин бичичилерининг акча-жөөжө жанынан планында биригүнн ле онын издательстволорынын чодыла СССР-дин Бичичилер биригүзининг байзындарын чыныктап жазаарына керектү акчаны көптөтсин деген жакару эдер. Анайда ок бичичилердинг жайаандык амадулу жол-жорыктарына, жиит ле жаңы бичип турган литераторлорло иштеерине акча-чыгымды көптөдөрүн темдектеер.

СССР-дин Госпланына, СССР-дин кинематографисттер Биригүзине Москвада Бастырасоюз төс жер ле Ленинградта кинокееркемелдинг пропагандазын өткүрер Бюронын байзындарын тудар кожолта акча чыгарзын деген жакару эдер.

СССР-дин Госпланына ла Мосгорнсполкомго Москвада күүликтинг байзынанын проекттин тургузар ла бүдүрер, анайда ок Е. М. Пятницкийдинг адыла адалган РСФСР-динг орус академ хорынын өмөлгине Москвада күүликтинг Байзынын проекттеп туттурзын, анайда ок Н. П. Осиповтын адыла адалган орус Государственный албаты оркестрге ле СССР-динг албатыларынын академ бийе-ансамблине байзын туттурзын, актердын Төс Байзынын проекттеп туттурзын деп, РСФСР-динг Министрлер Соведине жакылта эдер.

Жайаандыктын байзындарын быжулап тудары ла кубулта жарандыраы жанынан литература ла кееркемелдинг ишчилерининг материально жадын-айалгазын жарандыраы аайынча иштер өткүрери темдектелген. Чүмдемел биригүлердинг члендери—Ада-Төрөлдик Улуу жуунын туружаачыларын амыралтага чыгала чүмдемел иште тургандарды жеткилдеер; СССР-динг композиторлор Биригүзининг, СССР-динг журукчылар Биригүзининг члендерине, Жака Түндүкте ле ологорго түнгөйлеген жерлерде журтап жаткандарга ологор предприятининг, организациянын,

учреждениенин штадында эмес болзо, акчала болуш јетирерин аайлап алар.

Чўмдемел биригўлердин акча-јөөжөзиле XII ле XIII бешјылдыктарда Калининде сценанын ветерандарынын байзыгы, Ленинградта кинонын ветерандарынын байзыгы, Москвада коноочы тўнек тудулар.

Чўмдемел биригўлердин ижин јарандылары аайынча өскө дө иштер өткүрерл темдектелген.

КПСС-тин Төс Комитеди, СССР-дин Министрлер Соведи союз республикалардын компартияларынын Төс Комитеттерин, партия крайкомдорын ла обкомдорын, союз ла автоном республикалардын Министрлер Советтерин, крайисполкомдорды ла облизполкомдорды чўмдемел биригўлердин јербойындагы органдарынын материальный тўзөлгөлөрин јарандылар сурактарды, литература ла кееркемелдин ишчилерин јадар јерле, мастерскойло, эмденер учрежденнеле јеткилдезин деп молјодылар.

Бу сурак аайынча СССР-дин Министрлер Соведи совет литературанын ишчилеринин материально јадын-айалгазын јарандырзын, олардын акча-јалынын аайына чыксын, чўмдемелдин биригўлеринин организацияларын ла учрежденнелерин керектў јазалла, агротехникала, көликке јеткилдезин деген јөп јараткан.

КПСС-тин Төс Комитеди ле СССР-дин Министрлер Соведи темдектелген иштер совет культуранын утка-чўмдемел тўзөлгөзин там јарандыра јөмөөрине, литература ла кееркемел устарынын ижин ичкерледе өскүрерине ижинип тургандарын угузып турулар.

— Жөөжөгө түкүрейин! — деп,
Жөпсннбей, жинт көдүрилди. —
Уренер керек торт мендеп,
Уредү керек эмди!

— Көп жал аларга ба? —
Кем де араай каткырат.
— Жок,
 жок!
 Балырабаар! —
Жинт уул кызарат.

— Кара кардыңды кадуга
Илип салзан, айса — деп,
Тойу өбөгөн каныгат,
Токиналу селендеп.

Кенетийин клубта
Кемзинген тымык жайылды.
Каткынын чыны-төгүни
Кайкалап чыккадый бодолды.

— Кайда чын,
 кайда чын? —
Стенедө час чатылдайт.
Отурган улуска (чым ла чым)
Жүрегим араай куучындайт...

Кару нөкөрлөр, бай жадыгар.
Качан да ырызаар астыкпазын.
Жаңыс ла жаан суу кечерде,
Көдүрип алган мылтык
 чылап
Жүрегеерди бийик тудыгар,
Калак, «чыктып» калбазын...
Стенедө час чатылдайт,
 чатылдайт.

Кем де туруп, база
 куучындайт.

Мен көзнөккө жапшынып көрөдим.
Ак карла жалаңдар мызылдайт,
Айдың түнде тегери суркурайт,
Тымык жерди тындап угадым:

— Жаантайын мен иштенип жадым.
Жаан карлардын жаарын сакыйдым.
Элбек суулу жас келзе кайдат,
Эржине ол — деп, жалаң айдат. —
Жайгыда мында ойто ло жажарар,
Жалбыштый өлөн, аш жайканар...

Ачу жыбарга жалаң соктырып,
Ак туман арчуулла оронот.
Куйун ийикти айландырып,
Узун ак учуктар өрөт...
Мында, клубта, улустын
Көстөри мун жылдысту.

— Кейле нени ле этпей. Мактан! —
Тестек өбөгөн каткырат. —
Бастыра телекейди ајыкта,
Байырын жаңыс карап жат...

— Айтканаардын нези төп?! —
Атпас турды жаш келин. —
«Байларда» кинчек-буру көп,
Базынып жат кижини!

Эмеш өнжий бергендердин
Эрмек-куучыны чек өскө.
Жанында ла жүргендерди
Жабыс көрөр тең болбоско.

Алдыңда куучындап... не ле деп,
Ару кижини бол турар...
Кижини ичинде киреелеп,
Кийининен ары каткырат.

Тон жерге үн
 ненин де учун
Торгыла бергендий жымырайт.
Кайда чын, кайда чын.
Стенедө час чатылдайт.

Нени де жартап аларга
Ойто ло улус тымыды.
Ойгор тымыкты угарга
Отургандый көрүнди.

— Ондый, ондый — деп, шымырт эдип,
Улу тынды Унутпас. —
Озодо байлар кандый эди?
Локтудан сөс сурабас...

— Акказы ла јок болзо, киж
Албатынын учындадый не.
Андый не... — деп, тенг киргжип,
Аайлаган болды Экене.

Тестек өбөгөн буландап,
Тегин тым отурып болбойт:
— Серке эштин ле айлында
Сберкнижке калын болбой!

Серкенин үйи тымык Јүле
Селт чочыды. Айдынбай канайдар:
— Кымык болбой канайып жүрер?
Кыс та, уул да балдарым бар...

— Андый эмей эмди јадыныс —
Арајан ого јөмөп ийт. —
Барнаулда уренген балабыс
База сопошко алатам дийт!..

Акчабайды көрзоор, эрди!
Ак-боро «Нивалу» эмди.
Јайгыда малына тус та тартар,
Јакшы өйдө андап та барар...

— Уктын ба сен? Көрдинг бе! — деп,
Улуркак тестек сүүне берди.
Бат, онойдо иштегер једимдеп,
Бай болоры тегин беде!

Арајан турды ачу кородоп:
— А кандый иштедеер јайгыда?!
Сескир, тын болороордо,
Зеленка не кар алдында?

Күн ле кырга отурза, малдый
Күркүрежип јангылап келедеер.
Сарсу ичерге турган уйдый
Саг башка јалангылап ийедеер... —

Жӧпсинбес уул тургуза ла
Жӧткӧрӧп турды баш булгап.
Аайы-бажы жок жаан залга
Айдып тургандый сӧс ылгап:

— Америка телекейге торт — кӧжӧгӧ.
Алтын жаркынду кӧрӧнет.
Амадузы онын жӧӧжӧ, жӧӧжӧ,
Артканы жайым, жайым! — дежет.

Акчалар ӱстине акчалар чогулат,
Туралар ӱстине туралар салынат.
— Акчаны канайда иштейтен, же?
— Онызы сенин жайымын.
— Чынла ба? Тӧгӧнле бе?
— Чычканнан сура, кӧӧркийим.

Америка акча ӧскӧрӧп тынгыды,
А бис — ак-чекти, жайымды.
Эки ракет учуп ла жат.
Экилези тӧнгей, тӧнгей.
Эки жӧрӧм эзен ле жаан,
Эртен-бӧгӧнис бар эмей.

Же ӧйлӧр тӧнгей ӧдӧр, ӧдӧр.
Жер ончозын кӧрӧр, кӧрӧр.
Эки жӧрӧм — эки тӧрӧгӧн,
Эки башка ийдеге тӧзӧлгӧн.

Ӗзӧристи ыраактан кетеп,
Ӗйибис келген, чӧми жаан.
Бисти кӧдӧрген ракета
Ӗскӧ ийделе учуп жат...

— Иш керегинде айдыгар! — деп,
Изиген директор кыйгырды, —
Итог кайда? Аргалар неде?
Иле, жарт кӧрзӧӧр жӧрӧмди!

— Бастыразы тудуш. Бастыразы
керее —

Баш кӧдӧрӧп, турды Унутпас. —
Жакшы иштеерге жакшы
санаа керек,

Жазап шүүжели. Айдышсын.
Алдырбас.

Жүзүн сөстөрди жетире ондобой,
Жүрүмүн улус санангылай берди.
Ойлорди час тоолойт ло тоолойт,
Оскөзи ого не керек эди.

Канчаны шүүйтен жуунга келгендер,
Кайткан ла деер, чек тымыды.
Янгы ла көкси жарый бергендий,
Яш келин јарт айдынды:

— Салкын-эзиндий ак-чек жүрзег,
Санаан ару, сынын јенгил не.
Көөркий санаан јарык ла болзо,
Көк тенеридий јылдысту ине...

Карган өрөкөн (та не келген?)
Каткырып ийди, эбире көрди.
Байла, угар-көрөр деп жүрген,
Бат, учында куучындай берди:

— Кажы ла кижинин јакшызы
Јайыла түшкен јаланғардый,
Јарып барган өзөктөрдий,
Јаан туулардыг бийигиндий
Једерге торт энчикпейдим карузып.

Эзиндерине соктырып алзам,
Эм-суузынан ичип јанзам,
Арка-сыным јенгилип калат.
Ал-санаам кенип калат.
Кажы ла кижинин јакшызына
Јангы боочылар ашкандый,
Јангы јолдорло јорткондый,
Јаан сүүнедим јажына.
Қыр суузындый ару көстөр,
Қызыл чечектий јараш кылык,
Јажыл јайдый јылу сөстөр,
Қайадый бийик кайыр чындык,
Изүү күндий ийде-күчтер,
Эзин-салкындый эп-аргалар,
Јалкын кептүү јараштар,
Күкүрт-јааштый күүн-санаалар...

Кандый да эр кол көдүрди.
Капшай ырды, ичкери басты.
Кандый ойди, жолды көрди?
Кандый санаа от камысты?

Буурыл чачту, көрүжи кату.
Бу жүрүмди көргөн лө эр.
Кем болотон? Билбезим акту.
Кенейте айдынды, нени жетирер:

— Жебреннег бери жергелешкен
Улус неге өлүжип келген?
Жагыс жөөжө учун эмеш пе?
Жакшы санаа канайып жетпеген?

Калак, улус кандый салымду?!
Канча чактар кату өткөн.
Же жүрүм учун жаан амаду
Жүректерди жарыдып өскөн.

Ол амаду энени санадып,
Жаш балалу кабайды жайкашкан.
Жаркынды кысла жаратка отуруп,
Жакшы-жакшы санаалар санашкан.

Бичик кычырган уулла кожо
Билбес болгон шүүлтелер аайлаган.
Жорыкка барган жорыкчыла кожо
Жолдордон жаңы нени де сакыган.

Кырачы жокту-гойу кижинин
Кыразында узак отурган.
Ол амаду ишмекчи улусла
Кожондожып кожо барган.

Кал черүни ичкери баштап,
Кандый кызыл мааны жайылган.
Жаңы жадын-жүрүм төзөп,
Жаңы жанды жонго жайган.

Ол амаду кату жууда
Жүректерде от күйдүргөн.
Акту күүннег канча жылга
Амадап иштеер ийде берген.

Ол бүдүмји јинт уулдарды
Кижн сүүнер эрлер эткен.
Келер өйлөр учун иштеп,
Кеен санаага бисти үреткен.

Как ла јерге агаштар тарып,
Эн чөлдөрлө суу агыскан.
Ол бүдүмји учы-учында
Јылдыстарга јолдор ачкан.

Јаныста,
 јууныста,
 айткан сөзисте
Јаантайын ол туружар болды.
Токынай берген санаа-күүнисти
Тоскырып, ол түймеде берди.

Јүрүмнен кару нени де таап,
Јүткип сүүр бис учурлу.
Ол тужында ийден де јаан,
Ордын да јарт, көп аргалу.

Кезикте, калак, бис јүрүмди
Түс јаланга түңгей көрөдис.
Кезикте көрзөн, бу јүрүмге
Айылдап келген кижидий бис.

Артык сананбас айылчы болуп,
Ай-күн өдөрн бис сакыйдыс.
Кемге де бодоп иженип јадыс,
Керек беи деп кол јаңыйдыс.

Турган эбире кеен јүрүмге
Туристтердий көрүп турадыс.
Көрүмјизи јок болгондо,
Көрбөчөн болуп бис өдөдис.

Бу-јүрүмниң кулы эмес,
Ээзи болор бис учурлу.
Мен этпезем, кем де этпес!
Мен — каруулу,
 сен — каруулу!..
— Ийе, ол — чын, ийе, ол — чын! —
Стенеде час чатылдайт.

Кееркединип тагынып жүрген.
Кезиги десе јерге салып,
Кеен аштар эдип өскүрген...
Кажы ла үйеге, кажы ла кижиге
Качан да ол тен айдылар.
Табыскакты тапкан кижиге
Талдама жүрүм жайалар —
Апагаш жылдыс сананып турды,
Араай ойто сала берди.
Көк теңери мызылдап турды,
Көрбөгөн түн сан башка болды.

Карарат туу... сомы иле.
Канчаны угуп, тымык турды:
— Бу ла менин эдегимле
Мун үйе баскан — деди. —
Өлүшкен де... кожондошкон до.
Өдүп калган түмен чактар...
Эмди слер бйигерди ондоп,
Эн јакшыга амадап турыгар...
Күүлеп, күүлеп эзин келди.
— Күндер, күндер болгон ло — деди. —
Јарашкан экү качан да, качан да
Јаш айыл туткан бу јалаңда.
Койчынын уулы ла байдын кызына
Кожо јуртаар јан болбогон.
Кайдаар да качып, јер-суузына
Катап келбей, олор јоголгон...

* * *

Ару, коңыр кышкы түн.
Ыраакта, ыраакта оттор күйет.
Јер үстинин јаан тымыгы
Јымыр, јымыр тура берет.
Байла, јарык ол оттордо
База кандый да куучындар чөйилген.
Кыштар, карлар керегинде
Јинјидий сөстөр тизилген.
Јылдар, јылдар мынайып өдөр,
Јүрүм түней јаранып калар.
Качан бирде ичкери өйдө
Кандый жүрүм мында жайалар?

Ол жылдарда отторы имдеп,
Мындый тундер, байла, турар.
Ичкери окко билорди адап,
Кандый бир уул база сананар.
Jurum ыраак тандагыла
Jurектерди кычырып jurер.
Ярык-ярык санаалар учун
Ялуу, ару сунчилер ийер.
Айланып тушкен апагаш карга
Амыр, тымык мен кородим.
Тыт агаштый узак-узак
Jurейин деп тын куунзейдим.
Кажы ла откон кыска, уулга
Та не узак мен кородим.
«Кандый улус болгой не?» — деп,
Кайкагандый тым турадым.
Jerдин устин yргулjнге
Keен, сунчилу тан жарытсын.
Jaан jurумнин кычырузы
Jurектерде тең томылзын.
Ару чаңкыр-кок тенери
Амаду болуп jарт жарыгай:
Туште болзо — Kun, тий бери,
Tунде болзо — Jылдыс ла Ай!

* * *

Апагаш тан. Ак jол. Ак кыр...
Автобус сакып, тым базадым.
Кечеги жуун корунет такып:
Кемдер jузи, сози, ады?..

Jорык ла кей — жуук сунчи не!
Jол... базадым чыкырап, калтырап.
Ай! Ырыс па? Бу не, бу не?
Ак машина jетти жалтырап!

Keен «Нивада» jer бар, jer бар!
Кечеги jопсинбес jeерен уул ба?
Тап эттим мен — не корбоди?
Таныбай... турбай... одо берди.
Кем ол? Кем ол? Кайткан, кайткан?
Кече кандый состор айткан!..
Узак турдым... «Москвич» келди.

СУУШТИН, ИЖЕНЧИННИНГИ ЖИМИРТТУ МАГЫ

Быыл Александр Сергеевич Пушкинди эске алынатан жыл...

Улу орус поэт Александр Сергеевич Пушкин 150 жыл мынан озо, каанын кату жаңдарына кыстадып ла кыйа көрдүрүп, өлтүрткен. Бу, алтайлап айтса, жаңырган Койон жылдын туркунына бастыра Россия ла телекей улу поэттин өлтүрткенинен бери 150 жылдыгын элбеде темдектеп, мыныла колбой жаан учурлу иштер өткүрет.

А. С. Пушкиннин ады-жолы телекейдин ончо карануй ла жаркынду жолдорун өдүп, бүгүн бистин үстибис-

те эн жаркынду чолмон болуп жарыйт. Онын жайагандары телекейдин калыктарынын көп саба тилдерине көчүрилген.

Пушкиннин ас эмес чүмдемелдери алтайга туку качан көчүрилип, алдынан башка жуунтылар ла бичиктер болуп чыгып, школдордо үренер аргалу болуп калды. Алтай эл-жон улу орус поэтти бойынын төрөл тилиле кычырып жат. Төрөл тилдин күүзү, онын экпиндү ле ээлгир жаражы кажы ла кижиге жараш ла болбайсын, жакшы ла угулбай кайтсын. Же Пушкин элден ле озо бойынын төрөл тилиле, орустап окпылу, ойгор ло сүрлү, кеен, жараштан жараш, жайым ла жаркынду угулат. Бу ок өйдө телекейдин поэттери Александр Сергеевичтин үлгерлеп айткан сөзин бойларынын эл-жонына жетирерге амадагылайт. Онын да учун улу поэттин үлгерлерин, поэмаларын, куучындарын, повестьтерин, трагедияларын ла романдарын көчүрер иш токтоду-селгеен жогынан өдүп турганы бу. Алтай да поэттер оны көчүрерин токтотпойт. Азийгы көчүриштердин үстине алтай тилге Пушкин жаңыдан көчүрилип турганы — ол жаан сүүнчи. Бу керек бистин эмдиги ийде-күчибисти база керелейт. Оныла коштой, Пушкинди көчүрүп, бис онон үренип, онын жаркыныла бойыбысты жарыдадыс ла ченейдис.

Александр Сергеевичтин мөнкүлик кереезине учурлап, онын эн жарлу деген бир канча лирикалык үлгерлерин төрөл тилиме көчүрдим.

Бойымнын көчүргендеримнен эн озо орустап «Во глубине сибирских руд» эмезе «Сибирь жаар ийген самара» деп үлгер керегинде алтай кычыраачыларга жартамалду тоолу сөс айдарга турум.

Бу ат-нерелү ле бойынын өйинде јаан политикалык учурлу үлгерди Александр Сергеевич Пушкин 1827 жылда бичиген. Улгер — декабристтерге ийген самара-бичик. Оны Сибирь јаар айдуга барган декабрист нөкөрлөрине А. Г. Муравьева ажыра поэт жагытту аткарган. Улу поэттин бу үлгерине удур карууны Сибирьден поэт-декабрист Александр Иванович Одоевский — Пушкинниң жуук деген нөкөрлөринниң бирүзи ийген. Одоевскийдин Пушкинге ийген үлгерлик каруузында «Чедиргеннен жалт эдип, жалбыш чагылар» деген бийик учурлу сөстөр бар. Бу жолдыкты Владимир Ильич Ленин баштап ла «Искра» газет чыгарда, онын эпиграфы эдип алган...

* * *

Темирлү Сибирьдин терегинде
Турумкай тужыгарды тудуш кичеегер.
Калас болбос кату да жүрүмде
Калапту санаагар, карыкту керегеер.

Ырызы жок шак ол ыраакта
Ырыстың оды жалт эдер.
Оморкош, сүүнчи бир тушта
Ойто ло слерге эрчимдү эбирер.

Караңуй, калжу буудактар өткүре
Карындаштык килемжи једер слерге.
Тамыны, түбекти тумалап, өлтүрип,
Томылып учат үним Сибирьге.

Уур кынјылар кимирти ундылар,
Уйатту тамылар бузулып чачылар.
Каан каалгазы албанла чарчалар,
Карындаштар слерге кылыштар туттурар.

Пушкинниң лирикасында айдары жок кеен ле качан да быртыбас сүрлү деген үлгерлердин бирүзи «Я помню чудное мгновение» деген жолдыкла башталат. Бу телекейлик лирикада эн кайкамчылу деген үлгерлердин бирүзин автор Михайловское журт јаар айдуга барардан озо, Петербуртта танышкан 17 жашту кыска, Анна Петровна Кернге, учурлаган. Поэт бу «кеен, ару, жап-јараш» кыска сакибаган јанынан Михайловскоеде база туштаган.

Пушкинди өскө тилге көчүрерге сүрекей күч. Бу үлгер мениң көчүргенимле алтайлап мынайда угулат:

Кеен, ару, жап-жараш
 Келген эдинг жаныма.
 Элес эткен кайкал жаш —
 Элбес өткөн жолымла.

Иженчи жок кунукчал,
 Илбизин, табыш түймеенде.
 Эрке үнинг күн чалып,
 Эбелет менинг тўжимде.

Өтти жылдар... Жоткон кептү энчикпес
 Жоголды амадуум жолымда.
 Тенгери ошкош эскирбес
 Эрке үнинг ыраакта.

Караңуй, кара туйукта
 Кайылат кайран күндерим.
 Кудайдаг көбөрм жок тушта,
 Кунукта, сүүште күйерим.

Тыныма катап тын кирди,
 Тынандын, келдинг жаныма.
 Элес кайкал эбирди,
 Ээлү жаражын жаркында.

Жүрегим жүткүүлдү согулат,
 Жүрүм кеендик айланды,
 Ырыс ла ый солыжат,
 Сүүш канымда кайнады...

Азыйда мен Сергей Александрович Есенинин бир канча үлгерлерин көчүрүп, бойымнын «Жолдор» деп баштапкы үлгерлик жуунтыма кепке базып чыгаргам. Эмди көрзөм, көчүриш сүрекей коомой. Ол тушта менинг сөс бүгер ле айдар узым, ченемелим ас болгон... Эмди Пушкиннинг лирикасын көчүрүп, улу поэтни көчүрген өскө алтай поэтердинг иштерине көрүп, бойымда санандым: элден ле озо көчүриште Пушкин, канайтса да, Пушкин бойы артар учурлу. Же бу ок ойдө онынг үлгерлери алтай тилле алтайлап угулар ла томылар жанду. Тонг калды онынг үлгерлерининг угаштырган эп-аргазын, тапкан марын биске буспаска кичеенер керек. Темдектезе, карчий-терчий угаштырулу үлгер-

ди алтайлап база анайдар арга бедреерге келижет. Үлгер эжерлеп угаштырылган болзо, база шак онойдо көчүрер. Мен бу ээжини буспаска кичеенгем. Бистин кезик поэттер бу ла жуукта кепке баскан көчүриштеринде бу да агару ээжини бускулап, улу поэттин бичиген үлгерлерин угаштыру жок, жадагайга кепке баскылап турганын жаратпай турум. Тонг калды бу марды, бу үлгерлик ээжини үребес ле буспас керек эмес пе? Бу жанынан, мен бодозом, алтай тилдин байлыгы ла ийде-күчи жеткилинче.

1829 жылда «Северные цветы» — «Түндүк чечектер» деп журналда Александр Сергеевичтин «Не пой, красавица, при мне» деп үлгери кепке базылган. Бу үлгерге грузин калыктын кожондорынын кунукчыл күүзинин салтары жеткен. Пушкиннин бу үлгеринин сөстөрине база бир улу орус поэт — Александр Грибоедов жарлу романстын күүзин бичиген, а ол жакшынак музыкант болгонын бойынын ойинде Глинка темдектеген. Улу орус культуранын мынайда өдүжип, бой-бойлорыла санг башка колболыжып ла чарыпталып барган жолдорун, тазыл-тамырларын эмдиги алтай жашөскүрим билип ле ононг тем алып, үренип туратан болзо, тузалу ла жакшы болор эди.

«Не пой, красавица, при мне» деп үлгерди бу жуукта поэт Аржан Адаров алтай тилге көчүрүп, кепке баскан. Мен оны база көчүрдим. Бой-бойыбыстан угушпай, Пушкинди бойыбыстын табысла мынайып көчүрүп турганыста, мен бодозом, база жакшынак ла жаан учур бар. Кемнинг көчүргени кандый — онызын кычыраачы көргөй.

Мений мындый:

* * *

Грузин кунукчал жаңарды
Жайнатпа, жаражай, көзимче.
Оскө жүрүмнин өскө жарады
Ойкөлөт менин көксимде.

Баш ла болзын, бу жаңар
Башка түнди, айды жарыдат.
Көрүнөт ыраак жалаңдар.
Көөркийек кыс журалат.

Көрүлбес куулгазын мен көрүп,
Көпти ойто ундыйдым.
Көгүс бойым эм көрөп,
Көөркий кысты көрөдим.

Грузин кунукчал жаңарды
Жайнатпа, жаражай, көзимче.

Өскө жүрүмнүн өскө жарады
Ойкөлөт менин көксимде.

Кавказ ла онын улузы, культуразы, ар-бүткени керегинде
А. С. Пушкин көп бичиген. Бу жердин ар-бүткениле колбой поэттин
ич түймеендү, адиски күүдий эрикчелдү ле сүүштү база бир үлгерин
мен мындый эп-аргала көчүргенимди көрзөгөр дө:

* * *

Грузин төндөр сыртында
Түн бүрүңкүй түшкен жадат.
Арагва шуулайт алыс тымыкта,
Айас кунукчал мени жарыдат.

Аптадын мени аалга кунукла,
Кунугым жангыс ла сенен апту.
Таныырга күч тармыла,
Та неден де мен түймеендү.

Отло жүрегим ойто ло чагылат.
Өрти онын кемге де өчүртпес!
Сүүш кыйнап, кызыдып чагат,
Сүүш жогынан жүрегим жүрбес.

Пушкиннин бу үлгеринде орустап жүк ле сегис жолдык. Менин кө-
чүргеним он эки жолдык болуп калды. Төрт жолдыкка көп. Ненин учун,
неден улам?

Алтайлап үлгерлер бичиир үйелик ээжилерге Пушкиннин бир
жолдыгын мен бу учуралда келиштирип болбой салдым. Темдектезе,
«На холмах Грузии лежит ночная мгла»; «Шумит Арагва предо мною»
деген эки жолдыкты бу бойынча алтай тилге көчүрип ийзе, сүрекей
узун боло берет. Үлгер эмес, проза ошкош. Оны оноң ары, бир де
кыйыжы жогынан көчүрзе, Пушкиннин үлгеринин байлык күүзи ле
жүрекке томылар эрикчелдү сызы чек жоголып калар. Көчүриштин
ченемелдеринде көп айрыланыштар учурайт. Темдектезе, французтар
орус поэзияны эмдиги бйдө верлибрле — жайым, салдым үлгерле кө-
чүргилейт. Мындый көчүриштен үлгердин жүк ле ондо айдылган укаа-
шүүлтези артат. Уйелиги ле бузулып, күү-жимирти жоголып жат.

Бу учуралда, Пушкиннин үлгерин менин төрт жолдыкка көптөт-
көнимнен, үлгерде тургузылган ич айалга, энчикпестү ле эрикчелдү
күү-жимирти, бойым сананзам, төзөлгөзинде артып калгандый...

А. С. Пушкиннин база бир жуук нөкөри бичиичи-публицист, фи-

лософ Петр Яковлевич Чаадаев болгон. Ол бойынын ойинде жаан табыш чыгарган «Ойгорлык самаралар» бичиген. 1836 жылда бу ижин кепке басканы учун Петр Яковлевич Чаадаевти Николай-Баштапкынын некелтезиле санаазы жастыгып, жүүлген кижиде деп жарлаган. Онон улам бичиичи-философты албан-күчле эмдегендер. Бойынын жүрген ойинен ичкери, озолодо көргөн лө сананган бу ойгор ло өдүрим, айлаткыш көгүстү нөкөрине А. С. Пушкин келер ойгө иженчилү, терен полтикалык учурлу үлгер кереестеген. Улу поэттин бу үлгери «Чаадаевке» деп адалат.

ЧААДАЕВКЕ

Сүүштин, иженчинин тымык магы
Сүрекей узакка эркелебет бисти.
Линт чагыстын кутус куйагы
Лиргилжин түштиг жоголо берди.

Берилген салымнын жүгиде басса,
Бистин энчикпес эркиндү күүнисте,
Күйет амаду, жаркын көксисте,
Кычыру, жайым кыйгылу угулза...

Салымнын агару жайымын күзеп,
Сүүүшкендер тушташка келгендий,
Сүрекей иженип сүүнгендий,
Санайдыс, сакыйдыс ырыс күүнзеп.

Жайымнын сызы бойыста тушта,
Лүрегис тирү — жалбырап жүрелик.
Менин нөкөрим, бастыра жолыста
Бар жүткүүлди Төрөлгө берелик!

Менин нөкөрим, бүтсенге меге,
Көөркөмдиги чолмоннын чогы чагылар.
Россия ойгонып, келер жүрүмге
Ырыстын одын ырымду чагар!

Бисти базынган бааркак жанлар
Быжырт-бажырт быжу базылар.
Бызылып чачылган онын ордына
Бистердин адыбыс артар жажына!

Б. УКАЧИН

ТЕЛЕКЕЙЛИК ҰЛГЕРЛИКТЕН

КӨЧҮРЕЕЧИДЕН ТООЛУ СӨС

Алтай литературабыста ағылу көчүреечилер эмдиге жок. Бистер ончобыс келишкенинче кем ичине кирген, кемнин үлгери жараган — учураган аайыла көчүрүп турадыс. Телекейлик үлгерликтен текши жуунтылар белетеп, жуунак этире эптү бир серия жазап алала, кепке базатаны бисте эмдиге жанжыккалак. Айдыжып ла, жөпсинип ле жадыбыс, же керек десе жетире жылбай, мөр албай турганча, жылдан жылга өйлөр өдүп ле жат.... Калганчы 20—25 жылдын туркунына ондо-мында ойочийе эмезе акту бойынын жуунтыларынын учында бистин көчүргенибис жарлалганча. Бу да жарлап жатканым көчүрүнип келгенимнин жүк ле бир канчазы, ас сабазы.

Эки шүүлтөм бар — эмди ле эдетен, эртенгиге жылдырбайтан:

1. «Эл-Алтайга» номер сайын «Телекейлик үлгерликтен» деп текши бажалыкка мындый көчүрмелерди жарлап турар;

2. Жылдын сайын кеми I п. л. этире үлгерлик 1—2 жуунты чыгарып турар.

Мындый бичиктин үлгүзине Москвада «Молодая гвардия» чыгарып турган кичинек серияны алар, ошон аткарынар, эмди жетире ундылып келген көчүрмелерди ойто жуунадып, орныктырып алар. Онызы — керектү. Ойгорторго. Ондолторго.

Айдарда, жол болзын!

Бронтой БЕДЮРОВ

Поль ЭЛЮАР
(Франция)

ЖАЙЫМ

Көпөгөш жука дептеримде,
Агаштардын чөбрөзинде
Агын кумакту төндөрдө
Мен бичийдим сенин адынды.

Кычырган бастыра листтерде,
Барчак куру листтерде,
Канда, ташта, кубалда
Мен бичийдим сенин адынды.

Алтындалган журуктарда,
Каандардын жалаазында,
Жуучылдардын жазалында
Мен бичийдим сенин адынды.

Аалга жерлерде, жыштарда,
Жыраада, куштар уйазында,
Жаш тужымнын жагызында
Мен бичийдим сенин адынды.

Түдүскектү түн жүзүндө,
Түште жиген ак өтпөктө,
Тойдын агару күнүндө
Мен бичийдим сенин адынды.

Ару күмүште, эржинеле,
Айдын көлдөрдүн үстүндө,
Күнерик буунтылар көзүндө
Мен бичийдим сенин адынды.

Учы көрүнбөс жалаңдарда,
Учар куштар канадында,
Уйкулу теермен канадында
Мен бичийдим сенин адынды.

Тамырланган таң эртеде
Талайда жүскөн керептерде,
Таскыл-тайга сүүрилдерде
Мен бичийдим сенин адынды.

Буутыган куу булуттарда,
Ургун жаңмырлар тубуртында,
Жоткондордун ортозында
Мен бичийдим сенин адынды.

Мөлтирүүш кептердин сомында,
Чечектердин баштарында,
Чекчил, чокым чындыкта
Мен бичийдим сенин адынды.

Элбек чике јолдордо,
Ээнзиреген јум орыкта,
Эл кыймырты ортодо
Мен бичийдим сениң адынды.

Түнде күйген јарыткышта,
Тагда өчкөн јарыткышта,
Түнеген-конгон ордымда
Мен бичийдим сениң адынды.

Эн кыбымды эбирткен
Эмтирик эски күскүде,
Энчикпес куру төжөктө
Мен бичийдим сениң адынды.

Кару ийдим түгинде,
Уккур-сескир кудагында,
Карбайышкан тамажында
Мен бичийдим сениң адынды.

Эң јууктардың эдинде,
Эрке најылар мандайында,
Ачык јылу алаканда
Мен бичийдим сениң адынды.

Ача чачкан көзнөктөрдө,
Ачыксымак эриндерде,
Ајарулу индеринде
Мен бичийдим сениң адынды.

Таштап койгон шибеелерде,
Сынык-оодык јарыткышта,
Сүрнүгиштин сүрлеринде
Мен бичийдим сениң адынды.

Бурылыш јок өлүнште,
Бу өскүзек салымымда,
Сөөк јуунадыш базыдында
Мен бичийдим сениң адынды.

Эбирип келген јазылышта,
Эрјинедий су-кадыкта,
Эриги јок иженчиде
Мен бичийдим сениң адынды.

Сениң најын болуп туулып,
Сени адаар чапту туулып,
Јуу-согуштан эзен артып,
Јулдамалу јүрүмге
Јуунатырта бурыладым —
Јайым, јайым эркинлик!

МӨҢКҮЛИК ЧЫНДЫК

Улустын јакшынак јангы бар:
Ўзүмнен аракы эдетен,
Көмүрден јалбыш эдетен.
Кучакташтан улус эдетен.
Улустын јалтанбас јангы бар:
Түбектү шыраны ундыйтан,
Өлүмди керекке албайтан.
Бойынын учурын корыйтан.
Улустын мөңкүлик јангы бар:
Суудан јаркын эдетен,
Түштерден чындык эдетен,
Өштүден карындаш эдетен.
Бу јебрен де, јангы да јанг.
Ол улалат чактан чакка:
Јаш јүректү баладан
Ойгор ло улу улуска.

* * *

Көрөр күүним јок! Је кемди?
Оны менен сен сураба эмди.
Эрлер эрмек айтпайтан тужы бар,

Кыныс этпейтен, бек тиштенетен.
Койу булутту көк тенери бар,
Күзүрт эдетен, јалкын түжүретен.
Барып калган улустын ачузы бар,
Бисти билетен, шоодып электейтен.

Сөскө турбас улуста јабыс сөс бар,
Төгүн чертүнинг, тунгак кимиртинг.
Јылбындаш бар ондо, јарамзыш
бар,
Јобош ло кортык үндердинг.

Je канду от бар, јайым бар ыйык...
Тиштерин тыч эткен миллион калык.
Тамчылап аккан,
Сызылган,
Кызыл кан
Бистердин каныбыс!
Je бир оч бар,
Бир каныгыш, бир ижемји бар.
Эртен таң адар,
Jарык күн чыгар.
Айдарда, бисте айдынар,
Чындыкты табар
Эртенги күн база бар.

Назым ХИКМЕТ
(Турция)

КЕЗЕРДИҢ СҮҮЖИ

Ол чанкыр көстөрлү бир кезер болуптыр.
Бир жуунак келинди сүрекей тың сүүптир.
Je келин көксинде јүткүмел јок эмтир,
Кичинек турачак санаазын алыптыр,
кайда, көзнөк алдына,
өскөн сары каргана.

Кезердин бу сүүжи де кезер болуптыр,
Кептүге, кемјүге бадышпай барыптыр.
Je жуунак келинге бүдүнип ле сүре,
Улу иш бүдүрип, үкүстеп ле јүре.
Буруга келиннин алдына түжүптир,
Кичинек тураны ол тудуп бербейтир,
кайда, көзнөк алдына,
өскөн сары каргана.

Ол чанкыр көстөрлү бир кезер болуптыр,
Бир жуунак келинди биллибей ол сүүптир.
Je оныла коштой кезерлер јолыла
Базарга келиннин чыдузы чыгала,
Аргалу, токынал јадарга күүнзептир.
— Эзен бол! — деп, чанкыр көстүге айдала,
Бир кепје, је бай немеге барыптыр.
Кезердин күч сүүжин турага толыптыр,
кайда, көзнөк алдына,
өскөн сары каргана.

А кезер де база ондобой кайтсын
(Ондозо до орой алытыр санаазын).
Кезердин бу сүүжин бадырып болбозын,
Кичинек турадан ырызын таппазын,
кайда, көзнөк алдына,
өскөн сары каргана.

ЧӨРЧӨКТӨРДИН ЧӨРЧӨГИ

Суу бажында турубис —
чынар ла мен.
Сууда кайкалайт сүрибис —
чынар ла мениг.
Суунын чакпыны чачылат биске —
чынар ла меге.

Суу бажында турубис —
чынар ла мен, база бир киске.
Сууда кайкалайт сүрибис —
чынар ла мениг, база кискениг.
Суунын чакпыны чачылат биске —
чынар ла меге, база кискеге.

Суу бажында турубис —
чынар, мен, киске, база бир күн.
Сууда кайкалайт сүрибис —
чынардын, мениг, кискениг ле күнниг.
Суунын толкузы чачылат биске —
чынарга, меге, кискеге ле күнге.

Суу бажында турубис —
чынар, мен, киске, күн ле база бир салымыс.
Сууда кайкалайт сүрибис —
чынардын, мениг, кискениг ле күнниг база
салымыстыг.

Суунын чакпыны чачылат биске —
чынарга, меге, кискеге ле күнге база
салымыска.

Суу бажында турубис.
Баштап барар кискечек,
јоголып сууда сүри.
Сонгында мен барарым,
јоголып сууда сүрим.

Трагедиялар барабаны
тапылдазын меге,
гобой карыгып онтозын
үстимде.
Je адакы күүни труба ойнозын
меге —
күн керегинде.

Онын ойынын
ап-араайын
бойымла кожо
апарайын —
карануй дөөн.

БЛЮЗТАР ААЙЫНЧА ФАНТАЗИЯЛАР

Канчыйан
кожон кунукчыл,
Анчыйан
каралар омокчыл.
Эй! Эй!

Көрүшкен көөркийим мени таштады,
Көөркөткөн сүүжинен көбөлөк ырады.
Билишкен көөркийим менен ырады,
Бир чындык сүүжинен айрылып ол барды.
Онын да учун жоктомчыл күүлү блюз
Ончо күндерге бу менен айрылбас.
Эй! Эй!
Эрик жок эмей.

Кунукчыл, кунукчыл,
ачымчыл, ачимчыл,
je күн де такып
чыкпайсын таң адып.
Билеттен аларым,
колымда — чамадан.
Атана берерим,
комыдап кайдатан.
Кожондо, сыйынак!
Ойында бистер нак.
Коолодып, сыыладып,
Коронум астадып.
Вагонго ло кирзем,

бат, јолго кӧндүксем,
ундылар, ундылар
кунукчыл бу блюз.
Эйе, ундылар,
Эрикчел таркалар.
Эй, каткыр!
Эй! Эй!
Эзинге какыр.
Эчитпей, јетиртпей!
Эй, каткыр!
Тыгыда, тыгыда.
Экпин јорыкта,
эренге салымда.

Генрих ГЕЙНЕ
(Германия)

КАРАГАЙ ЛА ПАЛЬМА

Кийик тӧндүкте јайканат јангыскан
Килег таскылда карагай-кайракан
Карга кумудып, салкынга соктырат,
Кайкалду чӧрчӧккӧ үргӧлеп бастырат.
Ого тӧжелет: тӧштӧктин чӧлинде,
Ошкы кумақта кайанын үстинде
Јангыскан кунуккан кеен-јараш пальма,
Јаантайын јангыскан келиндий ол пальма.

Генрих ИБСЕН
(Норвегия)

ЭКИ БАРАҚСАН

Ол экӧ араайын јуртаган бу уйде
Кышкы да, кӧски де ӧйдӧ.
Онон ӧрт — кенейте: коктолып јурт кӧйдӧ.
Кышкырып, кӧӧркийлер кубалга энчейди.

Күл-кубал بازیрган бир алтын кайырмак —
Күйбес, элебес, артабас.
Эрјине јөөжөзін јоктожып, — тирүү чак! —
Экүлөп канчазын казынган деп айтпас...

Је эки бараксан учында тапканы —
Јинјилер, јүстүктөр, эрекен.
А келин де таппас ол күүнин-алтынын,
А ол эр — азыгы ырызын-күмүжин!

Федерико Гарсиа ЛОРКА
(Испания)

ЈУРТ

Кырдын бажында,
килен тажында
кысталат күрее.
Эрјине сууларга
эмил агаштар
энчейет сүрдеп.
Чекпени күлүрөп,
чедендү күрде
чөркөлөт улустар.
Бүркүнин үстинде
күүлөп, түлүрөп,

бүркүкте, аяста
флюгер айланат:
түнине айланат,
түжине айланат —
айланат јажына.
...О, ачу јажына
онкойгон көстөрлү
озогы Андалуз јеримде
аалга јуртымды,
астыккан јонымды!

ДЕРДМЕНД
(Татария)

КЕРЕП

Шуулайт теңис...
Салкын үрет...
Јотконго кирген не кереп!
Түндү-түштү
јүткип јүзет

јат јаратты ол карап.
Јоткон тынҗыт,
Онтойт толку —
Ол керебин јоор сүрет.
...Кандый салым,
кажы окпыи
Тартат бисти, тын сурап?!

ЈИИТТИҢ КОЖОҢЫ

(Византия тужынан)

Бир ле кыс бар эл-јондо, олјолоттым мен ого,
Божонор күүним јок ойто — бактырдым мындый
олјого.

Эки көзим сенде болт, экилези — терен көл.
Тош јүректү эмтиринг, торт эргизип болбодым.
Уч јыл улай сен учун отурап эдим түрмеге,
Уч сагаттын ойиндий бодолбой кайтсын ол меге.
Төрт айрылу темир крест төшти ойкөп илинди.
Кем темирди окшогой, је мен сени, көөркийди.
Беш катап мен ыйлайдым, күн эбире санааркап:
Таң эртеде, тал-түште, энир түнде үч катап.
Алты катап сүүжимди јайнап-ыйлап мен јуугам,
Алты катап тирилип, јайылып ойто ол туулган.
Јети јүрек көксиме бүдүрген болзо јайаачы,
Јетилези сүүжиме јетпес эди јайнап чы.
Сегис чөөчөй ачу аш көөркий меге ичирди,
Сенер дезем бу јайнаш, там өңзүре чиймелди.
Тогус куш көк айааста јайым учуп баратты.
Темдектейле көргө:им јараш алтын канатту.
Тузак тартып алала, тутпай кайттым кучкашты.
Көрзөм, кучкаш ол эмес, көөркийегим учурашты.
Он ийнеге, кайраным, адымды не тепчидинг?
Ол тармала тынымды кыйнап турган эмтиринг!

* * *

Жалбрактар түжет, жалбрактар түжет...
Салкындар чөйбө лө тунгак онтожот.
Жүрегимди эмди кем сүүндирер?
Сыстаза, нажым, оны не сенидер?
Уур ойынду кирбиктер өткүрө
Мен катап ла айды узак ажыктайдым.
Илбизин тымыктан көзүмди көдүрүп,
Пөтүктөр эткенин сеспей отурадым.
Танары жууктын чанкырлык сергеги,
Табырууш көстү учкун жылдыстар,
Табылбас күүнди белгелеп ийерге,
Туйуксу сөстөрдү канайып айдар?
Журтымды, үүлөмдү каргап жүрөле,
Женил дейтем бе, жүрүмнүн күч жүгүн?
Көзүңк алдында отурган көбүркийди
Көрөргө күүнүм сүрекей тың бүгүн.
Ачык көстөрүлө жангыс ла меге
Араай каткырып, ол көрөтөн болзын.
Акту сөстөрүлө өктөм көксимде
Ачуумды сендирип эркелейтен болзын.
Апагаш айдын жаркындар алдында
Аңылу үүлөмдү алынар тужымда,
Кожондоорго кородоп кайылбайын мен,
Түш сүүнчилер көксимди чагылтса да,
Бырыс жогыма ачынбайын мен.

Евгений ЕВТУШЕНКО

УЗУН КЫЙГЫЛАР

Ю. Казаковко

Ол жаратта турачак үргүлейт,
Карангуй акта ат агарат.
Калактап кыштадым, мылтыктан көчүрдүм, —
Кемизи де укпайт, уйкуга бастырат.

Табыжым салкын јетирет пе, кайдат,
Та кажы бир кўрўм ойгонбот ло чыкпат!
Өлгүлеп калгандый... «Узун кыйгылар» деп
Өчөгөн кептү бу кечү адалат.

Темирдий ўним залдарда кўнүреп,
Тепсендер сайын торгылган да эди.
Је бу кичинек турачак ўргүзин
Јенерге онын ийдези јетпеди.

Кыра сўргендий уур тынгылап,
Табылу уйуктаар крестьян улуска
Кулузын тунгаксу шылырты ла чылап,
Танылу этире бу ўним угулбас.

Кайттын сен, оратор, ээ, кайттын сен, ойгор?
Калтырап, тыркырап, унчукпай не турун?
Унинг ўзўлди. Божоды патрондор.
Јаңмырга јап этти јабылак јок одуун.

Бу јутка сабадып, јаратта сен тўнеп,
Бууныккан сагыжын јаңыдан јарталат.
Ой көп... Алдырбас. «Узун кыйгылар» деп
Өчөгөн кептү бу кечү адалат.

ТАНАНЫҢ САЛЫМЫ

(Куучын)

1

Өрөкөн бүгүн уйуктап болбой, ары-бери анданып, бойына кородоп, «Бу мен бөрүннүн көзүн жибеген ле эдим» — деп, араайынан кими ректенет.

Балдары Күжейди сегизен беш жашту дежер. Бойы өткөн жүрүмүн сананза, торт ло жүс жашка жеткен ошкош: «Алдында жаан улус та менин жажымды билги-лебей, бирүзи буркан жаңы Алтайга таркаардан озо, экинчизи онын кийинде чыккан дежип, блааш-тартышта отургылайтан жок по». Күжей ол өйдн эске алынала, кенейте бойына ачынат: «Жажынды чото-чотобо, тегин де түкү качан чоттон чыгып калган, эмди жаңыс ла үүле-конокты сакып отурад керек. Айла, бу конок келзе кондырбас, салым келзе сакытпас дежетен. Ээ, жайла-а, канайдар, байла, сакыыр ла».

Онойдо бери ойгу да, ары уйуктаган да аайы жок жатканча, машина күркүрөп келеле, табыжы токтой берди. Эки катап күч этире машинанын эжигин жапканы угулды. «Акыр, бу үч түннин аразында бого кем келетен болгон? Тайгыл бир эки-үч оос үреле, токтой берди. Байла, таныш кизи болбайсын».

Улус жар-жар этире куучындажып, туранын эжигин токулда-

дып ийерде, Күжей: «Бу кем? Ондо кизи жок. Чадыр дөөн киргер, эжик ачык» — дейле, карангуйда шылырап, өдүгүн кийди. Тышкары улус эжикти калырадып-калырадып, ачып болбой тургулаарда, Күжей: «Бу бистин жердин улузы эмес болбой, айса мен жүүлип, ичинен бөктөнүп алдым эмеш пе?» — деп, эжик жаар ууланды. Эжикке жеткелекте, тышкары кандый да үй кизи таныш үнле «Слер эжикти ары, айылдын ичи дөөн ийткер, бери тартсагар ол ачылбас» — деди. Эжик кенейте ачылып, карангуйда базып келген Күжейге арай латийбеди. Ол жана болуп:

— Акыраар, чүрче ондо туругар, мен от куйдүрүп ийейин. карангуйда кизи жыга бастаар.

Лампочка жалт эдип, телкем чадырдын ичин жарыдып пиди. Таныш эмес улус ээчий-деечий киргилеп келерде, бу кудалап жүргөн улус эмтир деп сананала, өрө өдүп отургылагар деди. Бойы шылырт-шылырт этире базып барала, орынга такталанып отура берди. Беш кизи эмтир. Келген улус жакшылашты, бир орто жаштан өдө берген таларкак бүдүмдү, эрин сагалду кизи өчүп калган оттын турундарын ичкери жылдырып, от сала берди.

Күжей өрөкөн алаканын кабак-

тарына жаба тудуп, отурган улусты аяктып, сыраңай ла эжиктин жанында отурган сырсак бүдүмдү келин таныш билдирерде, ичкери энчейип, чала бүтпей сурады:

— А бу сен Шаңкы ба?

— Эйе, мен бу улуска жол баштап келдим.

— А бу түнпө жорыктаар кандый албанга жүргөн улус, сөзү жол баштаарга албан келген бе, аяса андый молжу алган ба?

Же Шаңкы каруу берерден озо, келген улустың бирүзи ак бидонноң шааың чөбчөйгө аракы уруп, орында же ле деген некей тон жабынала отурган Күейдин жанына чөгөдөй түжүп:

— Же, өрөкөн, өөркөбөгөр. Бис ууры эткен улус эдис.

— Акыраар, эмеш тың айткар, кулактарым жетире укпайтан эди. Меге керектин жарты керек. Мениң тогус балам ончозы айылду-журтту, бала-баркаду. Жаныс ла бу Карамтык журтта үчүзи жадыры. Ада-энеси мында бала болзо, олоор меге канайып айдышпаган болотон.

— Чын, чын. Айдараар жолду. Кан ичинде Кујурлу-Ородо кыпчак сөбктү Жамыл деп кижинин уулы слердин кызаардын, Жыламышын, балазын апарган туру. Бис улустың айбызына жүргенис. Мен уулдын таайы бологым, сөбгөм тодош, адым Жыман, адам Жарыш, иркиттерден чыккан кижин болорым. Бу отурган Шаңкы мениң жееним болор, слер ого ачынбагар. Билер кижин бар эмес. Мен башжылдын аржанда бу жерде болгом, бойым шофер кижин. База улустың айбы-

зына жүргөн болгом. Ол, тушта мен Жаңгарайла кожо...

— Эмеш табынча айт. Сенин кийинде сүргени жок, алдында сүрүп баратканы жок, отко-сууга түшкендий неге мендеп турун. Бу жаан журт, жакалу кеп. Иргезинен ийт ичкен, улаазынан уй ичкен кара маймандардын айлы-журты болор. Сен, Шаңкы, Алдырбас эшке барып кел. Бектир ле Жыламыш байа олоор дөөн мылчага барган эди, конгылап жаткан болор. Ойгос. Айлаарда кудакубу түшкен де. Олоор келбейинче мениң улуска айдар эрмегим жок, же урар казаным табылар — деп, Күей чала үнин тындып унчукты.

Шаңкы чек ле Күейдин айдарын сагыгандый сурт эдип калды. Байла, бого келерден озо ол керегинде куучын болгон.

Эрмек-куучынды чөйбөргө турган чылап, келген эки уй кижинин бирүзи, кыска сынду, же чөп-чөйбөк чырайлу, «мен де жүрүмди көргөм» деп айткандый келин, чала чырай-кеберин соодып, турунды ары-бери жышкырып ийеле:

— Слердин жер, карын, сай-корымду эмтир. Ташту да болзо, жолу жагыс. Айла, бу «жигул» деген машыйназын эмеш бийик не чыгарбас. Ол акам эштин Метрейин жарым ла жылга машыйназынын «кардын» жара мантандып алды. Адазы арай ла сокпогон, карын Мөрөйчи айдып-тудуп айрыган эди. Метрей ачынган кийинде укпаачан-көрбөчөн болзо торт, мен бооро кышкыда...

— Же болор, Јүстүк! Токто. Элчиге барган кижиге келзин. Көп модорлобой ло отур. Озогы жаң болзо, бис экүни бу өрөкөн чакыга буулап салар эди. Кандый да болзо слер чөөчөйди туткар, айылдын ээлери келгенче эрмектежип те отурбай — деп, сагалдуу өбөгөн табылу үндеди.

Улуста табыш та жок. Жаңыс ла от тырсылдап, чедиргендер түнүктен чыгала, жоголгылап калгылайт.

Анча-мынча ой өткөн соңында, Яламаш ла Бектир чек ле опсоп болгылап калган жеткилеп келди. Чөөчөй чадырдагы улусты эки катап эбирип келерде, Бектир айылдаштарын айттырып алала, кажы жерде, кемнин айлын кудалайтанын жартап, куда-

лап жүрген улусты божодып ийди. Күжей куданын аракызына эмеш калаганча ичип ийеле, «Же, болор, эмди барып амырагылагар, ууча да келзе жыргап тургайаар. Жайгы түн кыска, ыраакта таң кажайып келди ошкөш. Жоо-жоо, үйе-сөөктөрүм сыстажат, јут-жулакай болотон эмтир, а» — дейле, жадып уйуктаарга јазана берди.

Бектир эзире бергенде, чек ле орус тилге көчүп, узун кара чачтарын колдын сабарларыла кайра сыймап ол эмезе бир де шылтагы јогынан бажын тырмап турар кылыкту кижиге. Бүдүмкеберинен калагызы билдирбес, онын учун үйн капшай ла Бектирдин кылык-јаңына ајару эдетен.

2

Быжыл јааштар ойинде жаап, өлбөгөн-чөп јакшы бүткен. Совхозто канча мун малга азырал белетеерге, улус бойларынын да эки-јаңызына өлбөгөн эдерге макалу күндөр туруп јат. Мыны көрүп, Күжей өрөкөн сүүнип отурат. Каан күндерде чадырда отурбас, туранын көзнөгинин алдына кийистен јайала, күнзеп турум деп отурар. Ары-бери өткөн улус Күжейдин јанына токтогылап, уккан-көргөндөрүн куучындагылаар. Онын учун Бектир эштин Олеги энирде иштеп келзе ле, Күжейге тен јарамзып, «Је, карган эне, кандый солундар уктаар? Куучындап ийзеер» — дезе, өрөкөн кем келгенин, нени куучындаганын төкпөй-чачпай

јетиреле, кыйалта јогынан айдар.

— Ончолоры ла Олег кижини качан экелер деп сурагылаар, кулагым амыразын, бу чечектий јараш кыстардын бирүзин не экелбейдин, балам. Ол Јолдунын кичинек кызын, Чечекти де көрзөгөн, чын ла чечек ошкөш. Ада-энези де кандый јакшы улус. Јакшы эттин мүни јакшы, јакшы эненин балазы јакшы деп, кеп сөс тегиндү айдылбаган эмей.

— Карган эне, а карган эне, бейин уксагар. Слер кече ле мени «угу јакшызын угуп жүр, балам, көзи јарашты көрүп жүр» деереерде, мен эм тургуза угарга-көрөргө јетпедим — деп, Олег Күжейге удурлажып, тал-табыш чадырдын ичинде чек ле тыңый

берер. Олег карган энезин Күжей деп чек байлабас. «Күжей» дезе, кандый да өскө кижги керегинде айдып тургандый билдирер деп арбанар.

Чындап та, бу Карамтык журтта Күжейлердин тоозы көптөгөн. Былтыр Араны бир уулду болордо, ого учурлап кой сойып, төрөөндөрүн жууп, эмеш жыргал эткен болтыр. Аранынын энези Пепиш, оозы эмеш изий берерде, «бот, төрөөндөр, мен беш бала азырап, бежен јашка једеле, пенсияга чыктым, эмди бабушка болуп калдым, онын учун балабарка мени Пепиш-Сапыш дешпей, Күжей деп байлазын» деп јарлаган болтыр. Жуулган улустын ортозынан аксак Көкил туруп келеле, бир канча ойгө арыбери ајыктанып, куучын айдатам деп јарлаган. Карамтыктын улусы Көкилдин бир јанынан коронду, экинчи јанынан коқырлу тилин јакшы билетен учун, талгабыш јыңырай берген.

— Менин бир айдарга турган эрегим — баланын ады керегинде. Эркин — ол јараш ат, јаны ла чотоп отурзам, бу деремнеде беш Эркин бар, алтынчызы слердин. Эркиндердин јаан ла дегени үч-төрт јашка јеткен та јок. Акчабай, сең мында турун не, уулын канчалу эди?

— Неме дейдин? Бештү.

— Је, бештү болзын. Эмди бодоп көргөр, уулдар улай-телей чыдагылап, эр кемине јеткилей берер, кыстар да олордон артпай чыдагылаар. Ол тушта јиттерге эмеш күч болор. А бу журтта сок јаныс Көкил, үзеери аксак ла

карган. Уулчакка мен бойымнын адымды адап јадым. Аксак Көкилдин адын алза, бала аксай берер эмес.

Јиркиреген тал-табыштын, каткынын ортозынан «чын, чын» деген үндер угуларда, Көкил колын өрө көдүрип, улусты токтодып:

— База айдарга турганым, уулчактын јааназы керегинде. Је бу, байла, учурал туру, бодозордо, журтта беш Күжей, алтынчызы слер, Пепиш. Јаан улусты тооп, байлап адаганында јаман неме јок. Је бай ады түней улус көп болгоны база чаптык. Бооро јаскыда, кыранын байрамы тушта, бозом энгирде адымды армакчылайла, јанып келетсем, Эрмен јолыкты. Калангы эмтир. Қайдан келедин дееримде, Күжей эште Экинурдан айылчы түштир, тоолу ла улус отуры дейле, көнкөрө баскан. Ол күн түжиле јаш јаап, деремненин ичи үзе балкаш болгон. Бир эмеш эренгистелип тура ла, акыр ол солун јердин улузын не барып көрбөс дейле, тойтысмайтыс деремненин бажына чыктым. Көк јарамас! Једип барар болзо, Күжей эште от то күйбайт, тал-табыш та угулбайт. Айлыма түкү түн ортозында јеткем. Эртеңгизинде угар болзо, айылчылар деремненин алтыгы учындагы Күжейге, Арбайдын энезине, түжүптир. Кижги башкы Күжейлердин бажына чыгып болбой шыралап јат, а слер мени база Күжей дегер деп. Ол Күжей деген сөскө узун, коркок, тегерик, болчок, јалбак деп сөстөрдү кожуп ийейин дезен, сен менин карган

энемди шоодып турун, тургуза ла сени өлтүредим дежер. Айса торг ло озогы каандар чылап Күжей первый, Күжей второй деп адагай. А слерге, Пепиш, мен жап-жараш бай ат адайын. Бу боочы ажыра Куулганда Мамадай деп бай атту төрт-беш карган эмеген бар, а бистинг журтта бир де Мамадай жок. Бу ла өйдөн ала слер (Көкил деп уулчактын карган энези) Мамадай деп бай атту болороор. Жоп деген улус чөөчөйлөрүн ууртагылазын — дейле, Көкил бойындыын жык салып ийген дежет.

Бүгүн Күжей база ла бойнынн жеринде, улус ончозы өлбөгө барган. Айылда жагыс ла Күжей ле Нина. Бу коныр-сары калын чачту, ак чырайлу, теңеридий чанкыр көстү жиит орус келин Бектирдинг ле Жыламаштынг келди. Бооро жаскары-кыш Коля амырап келерде, Нинала кожо келген. Озо баштап «Нина мени ле кожо үренип жат, жер көрөргө жүрген» деп жартаган. Эргенгизинде угар болзо, бичидип салган улус болтыр. Эмди ноябрьдын байрамында тойлойтон дежет. «Ээ, жайла, агазы тойды эткелекте, сыйны кижиге база кача берди» — деп, Күжей туйказынан сананат.

Деремне чек ле ээн немедий. Ын-шын, керек десе ийт те үрбейт. Тал-түш кирезинде тобрактоозынды буркурадып, совхозтын машиназы жолды өрө сундуртып өткөн. Ондый машинала Тошпойдын агроном уулы мантадып туратан, байла, ол болбайсын.

Эмдиги өйдө не иштебес, курсакты жип түгеспес, кийим деп неме жамачы билбес, а өрө-төмөн мантажып турган машиналарды, тракторлорды үредүзи жок кижжи тоолоп то бажына чыкпас. Жагыс ла иштеер керек. Эмдиги үйенинг ижи — ол жыргал, көөркийлер жуу-чактын шыразын көрбөй, жаантайын ла мынайып жүргүлейтен болзо кайдар. Биске келишкен кинчек-шыра ол бистинг ле үлүбис болуп артсын. О, жайла! Оны ундып саларга күч эмей.

Өрөкөн ийигин тизезининг үстине салып, шык ла отура берди.

Жылдар, жылдар... Агын суу кайра качан да акпас, онойдо ок өткөн жылдар база кайра буррылып келбес. Жүрүмнинг жолдорында кара будукту күндөр болгон до болзо, жаркынду жарык күндөр түңгей ле көп болгон. Онон өскө иште, жууда жеңүлер кайдан келзин.

1939—1940 жылдар. Совет ороон тыгып, ийде-күчи көптөп, социализмнинг көнү жолыла ичкери жүткиген күндөр, айлар. Ол жылдарда Тананы кем де Күжей деп байлабаган, өббөгөн Ойнош сүрекей анчы кижжи болгон, онынг учун улус оны «аткан огы жерге түшпес» дежетен. Адазы андап барганда, Жыламаш, он эки жашту кызычак, ончолорынан озолоп, одынжаргыштан такпайлар жууп, кара бакрас казанга жык ла толтыра суу тажып салар. Энези сүүнип, «Көригер, Жыламаштынг бөкөзин, адагар элик адып экелзе, бөөрөктөрүн балама бере-

рим» — десе, көбөркий чек ле эдер-тудар немезин таппай баратан эди.

Төртөн жылдын жазында колхозтын правленияези Ойнош эшке бир үүр эне койлор табыштырып, бала-баркалу улус малда иштезе, карын да быжу болор деп иженген. Жажыл жай башталарда ла, Ойнош ло Тана балдарынын оогошторын учкаштырып, өнгөрип алала, Карамтыктын жаан деген тайгазынын, Мөңкүликтин сол кулагы дейтен Мал-Жүрекке көчүп жеткендер. Турлуда беш толыкту жап-жаңы айыл. Туткан агаштарынын шагдазын сойоло, жабынчы эдип салган, онын учун ыраактан да, жуук жанынан да сүрекей жараш көрүнөт. А чечектердин көбин не деп айдар! Мында кызыл, сары, чанкыр, оошкы чечектерди ар-бүткен торт ло өнөтийин тарыгандый, узагына аякытазан, чек ле бажын айланар. Журттан ыраак жокто Сөөктү-Арттын боочызы, ондо үч-төрт кирези кайылбаган күрт күнге мызылдажат. Олордон кайылып аккан суучактар боочыны төмөн жарыжып түжеле, кижиле тен болуп өскөн алаңуштардын ла буланаттардын ортозына кирип, жоголгылап калат. Кайдаар ла көрзөн, көс сүүндирер кеен-жараш Алтай. Баш ла болзын, бистин Алтайдый, анчада ла бу Мөңкүликтий жараш жерлер бастыра жер-телекейдин үстинде база бар, та жок.

Балдар, арган-чылагандарын ундыгылап, чуркуражып, жиркирежип, коштойындагы эски журттан торт ло кижинин эргекте-

риндий кандыктар казып экелгилеген. Торт ло байрамга түней күн. Балдардын кийнинде аркан төрт жашту Байраш чадыр дөөн кирип жадала, бозогого бүдүрилип жыгыларда, чамчазынын эдегине жууп алган кандыктары жер сайын чачыла берген эди. Күлүк ыйлаарга жазанып ла ийерде, адазы: «Көргөр, балдар, Байраш кандыкты ончогордон көп каскан турбай, айла, жыгылаза бир де ыйлабас. Же өрө тур, балам. Кирип жадала жыгылганы кирелтелү болотон» — деерде, Байраш күлүк төрттамандап туруп кандыктарын жууп, бир жаан ла деген кандыкты бошпок сабарларыла арутап ийеле, жаш толуп калган кара көстөринен жаш агыспаска чырмайып, «Бу кандыкты мен ол бир жоон кангылдын төзинен каскам, оны слер жигер, ада» — деген.

Бир эмеш ой өткөн кийинде сүмелү көстөри суркурап, «Кирелте ол амтанду неме бе?» деп суураарда, адазы «кирелте», «чыгым» деген сөстөрдиг учурын жартап, кандый учуралга кандый кеп сөс жараарын куучындаган. Байраш оны ончозын ол тушта кайдан аайлазын. Же адазынын айтканын жаан балдары жакшы аайлайтан.

Ойнош балдарына күзүрөп неме айтпас, баштаканыштын бажында ый-сыгыт та боло берзе, оларды чүрче ле мекелеп, токтодып алар. Тууразынан угар болзон, торт ло жаан улусла куучындажып тургандый билдирер. Балдар ончолоры энезинен жалтангылайтан. Тана кату кижиле, ала-

кандап та ийер, кол жетпегенде, сабуурды да ала койор. Онын учун буру эткен күлүк капшай ла адазынын кийинине жажынатан. Тана керемнен сабуурды алып, тап ла этсе, Ойнош узун колдо-рын ичкери тарбайтала, «Акыр, энези! Токтозон! Эмди олор баштактанбас» — деп, бойи жа-ныс ла косториле каткырып тур-рар. Анча-мынча ойдин бажында эненин жүреги жымжап, өкпөзи өчүп, «Акыр ла болзын, адагар андап барза, үлүгерди үлешти-рерим» дейтен. Же онызы тегин коркыдыш болгонын балдары жакшы билетен.

Бу өйлөр Тананын жүрүминде эн ле ырысту ла жарык өйлөр-дин бирүзи болгон.

Ойнош койлорын жайгы турлу-зына жетирип, чеденнин сынган агаштарын солып, бор-тер иш-терди бүдүрип салала, деремне-ге түжүп, өлөн чабатан машина-зын жазайтан. Ол жайгыда аттын машиназыла өлөн чабатан, күс келип, аш башканда, аш кезетен. Бу иштерди колхоз ичинде Ойнош чылап бүдүрер кижн жок болгон. Онын учун жылдын ла сайын ол мергендүчи, стаханов-чы болотон. Аш ижи божозо, ойто ло келер жайга жетире биле-зиле кожо койдо иштейтен.

Ада-Төрөл учун Улу жуу баш-талган жыл Ойнош 43 жашту бол-гон, же оны ол жыл су-кадыгынан жектеп, фронтко албагандар. Жуу-га жаан уулы Жыргал өскө көп улусла кожо атанган. Карамтык журт чек ле ээн артып калган. Совет орооннын карындаштык албатылары жеек-жутпа фашист-

терге удур бир кижидий туруп, сүйгөн Төрөлин олжочылардан корулаарын баштаган. Бу сүре-кей күч ле каруулу өйлөр болгон. Жыргалдан жүк ле үч письмо кел-ген, бирүзи барып жаткан жолдон, экүзи фронттон. 1942 жылда ап-рель айда Тударов Жыргал Ада-Төрөл учун Улу жууда ат-нерелү туружып, сурузы жок жылыган деп бичик келген. Канайдар, көп билелерге эрлердин от-калапту жууда жең жастанып жыгылганда-рын керелеген, толыктан толык-ка жалбак кара чийүлү бичиктер келип турган.

Бу ла жыл күскери-жай Ойнош фронтко атанган. Карамтык журттан калапту жууга алтаннаг ажыра талдама деген эрлер ата-ган. Ойнош атанган кийинде тоолу күннен будынан шырка-латкан, эки колтык тайакту Очур жанып келген деп, жайгы турлу-ларга табыш угулган. Бу от-калапту жуудан эн ле баштап жанган кижн. Онын да учун журт-тын улузы Очур эшке жык ла толо берген. Тана тайгадан ат магыла түшкен. Кайдан билер, кажы бир талада Жыргалга жо-лыккан болор бо деген санаалар эненин санаазынан чек ле чык-пай, жүрегин сыстадып, мендедип турган. Ол күндерде бастыра энелер, адалар, эже-сыйындар, ага-карындаштар — ончолоры онойдо сананганын Тана бир канча жылдар өткөн кийинде аайлаган эмей. Ол тушта Очур Танала жакшылашкан ла бойын-ча, «Ойношко Бийскте жолыктым, экү куучындаштыс, удабай ол онон ары атана берди» — деген.

Анча-мынча отурала, ястыра керек эткендй, өрө дө көрбөй,

«Жыргалга қайда да туштабадым» — деп, араайын унчуккан...

3

Јуунын кызаланду жылдарында јердин казыр андары, бөрүлер сүрекей көптөп, колхозтын үүрлү малына амыр бербей барган. Керек дезе кабырып жүрген койлорго көкө түште де табарган учуралдар көп болгон. Айла, бөрүлер де ач боло бергендер. Бир јанынан, мылтык тудар эр улус та јок, экинчи јанынан, јуу-согушту Күнбадыштаг ырбап, аалга јерлерге јуулгылаган ошкош. Бала-барканы, келин-кечинди чек керекке де алгылабас, кыйгырып-багырып турзан, качып мантабай, кулактарын кызынып ийеле, азуларын кажайтып, ыркыранып, куйругын минип, күүн-күч јогынан, араайынан база берер. Анчада ла јайгыда, јут-јулакай карануй түндерде турлудан чек айрылбай барар. Онын учун Тана түште балдарыла кожо агаштын кургак тазылдарын, будактарын јууйла, белетеп салатан. Түн кирзе ле, койдын чеденин айландыра үч-төрт јерге от салып, таг атканча отты өчүрбейтен.

Је үзүги јок јаашту күндерде от салар арга јок. Андый күндерде ижемји жагыс ла Тайгылга болгон. Тайгыл эмес болзо, шыра-кинчек көп лө болор эди. Бу је ле деген кара ийтти бастыра улус кайкайтан. Түни-түжи койдон айрылбас эдип канайып үреткенеер деп сурагылаар. Кыштын корон соогында јылу

јер бедребес, карын түкү кажаанын учындагы бийик күрттин үстине тегерийте түрүлип алган јадар. Эртең тура көрзөң, ак кыруга туттурган, торт ло буурыл деп билдирер.

Бир катап јайгыда, ургун јаашту ай-карануй түнде коокойоктор база ла табару эткен. Тайгыл алдындагы чылап үрүп, чеденди айландыра маптап турала, айылдын алты јанындагы бир кезек јуулгак мөштөр јаар барган кийнинде, тал-табышка торт ло тайга-таш јынғырай берген. Бир кезек өйлөрдө жагыс ла артмарт эткен табыштар угулар. Тана канайдар да аргазын таппай турала, чадыр дөбөн кийдире жүгүрип, отту турунды алала, тал-табышту јер јаар тап этире жүгүреле, «Тайгыл, Тайгыл!» — деп кыйгырза, табыш та јок. Јааш деп неме бир де селт этпейт.

Ай ла карануй. Балдардын јаандары — бригадада, айылда — үч кичинеги. Көөркийлер түжиле койлоп, јутка-сууга өдблө, шык ла уйуктагылап калган. Қайран ийдимди бөрүлер, байла, өлтүре тудуп салган болор деп, Тана арай ла ыйлабай турган.

Јер јарып, таг адарда көрөр болзо, Тайгыл мөштин төзинде јаланып јатты. Јанына јууктап келзе, баш ла болзын, көөркийдин бүдүжин көрөр дө аайы јок. Сол кулагы төзинен ала бажына јетире јарылып калган, ја-

макайы база жарык, арка-мойны телик жок шырка. Тана ийдин араайынан сыймап, «Алдырбас, Тайгыл, алдырбас. Бис сенп эм-деп албай, эмди ле барып сүт жылыдала экелейин» — деп, торт ло кижиле куучындашкандый, сагыжы жарыган.

Ол өйлөрдө жүзүн-жүүр эм-тус бар эмес, балдар ийттин шыркаларын каймакла сүркүштөп салза, жеткедий жерлерин үзе килейте жалап салар. Онойдо, удабай шыркалары жазылып калган.

Тананын жүрүминде не болбогон деп айдар. Тайгага көчүп ле келзе, жобош адын айрып ала-ла, ордына эмдик тай экелип берер. Жобош ат өлгөн ижинде керек дежер. Уредип минбезег, жойу базарын, үредип алзан, атту жүрерин. Ол тушта көп куучындашпайтан эмей. Мынайда ла эт дезе, кайда барарын. Бойын да аайлап жадын, бастыра немени — фронтко. Тана бойы да эки-үч эжер чулук түүйле, колхозтын складына жетирген. Онойдо колхозтын правленези түктөг түүген меелейлер, чулуктар жууп, фронтко аткарып туратан.

Тана чыйрак ла капшуун болгонынын үстине сүрекей жалтанбас ла төп санаалу болгон. Эмдик тайдын будын бооштой тартып алала, араайынан, озо баштап мойнын, онон башарказын, белин сыймап, торт ло эркеледип турар. Көрсөң лө, онойып сыймап, эркеледип турала, ээртеп алган турар. Тискинди кыскартып, сол колыла үйгенди жаактай

туткан ла бойынча, атка минип, узун чылбырдын учында чымалылар чылап торт ло шыбалып калган бир ле тўней балдарына чылбырды божодыгар дейтен.

Бир катап Жалбак өбөгөн Танага боро-сур тай экелип береле, кылыкту мал болгодый, эмди ле ээртейле, минип көр, мен күчим жеткенче болужайын деген. Бу бийик башаркалу, чорго жалду боро-сур тайды айландыра базып, жескиндирбей ле үредип алзам, Карамтык ичинде ого турар ат чыкпас деп, Тана ичинде сананган. Эки күнге улай туйлаарда, бу чыйрак мал бачым жобожыбазын билип, балдарыма өзөктөң барып тус экеледим, койлордын тус жибегени удаган дейле, жаан тере тулубун канжаалап ийеле, туйладып туруп, өзөкти төмөн сурт ла эдип калган. Энези өзөк тушкенде удабайтан учун, балдары эниргери-түштен бери чай азып, энезин сакыгылаган.

Бу 1943 жылдын жаан изү айы эди. Тана турлузына бозом энирде жеткен. Бир де эрмек айтпай, коштогон тузын тужүрип, адынын ээрин алала, армакчызын тудунып, айылдын алтыгы жанында мөштөрдүн ортозында ат армакчылайтан тегерик ак жаар баскан. Энези аяктагы чайды ичерин ундып салгандый, күптин жанында, кандый да сан башка этире бөкчөйип алган отурадда, Байраш күптин бир жанына жөлөнип, «Эне, слер аттан жыгылганаар ба? Бажыгар оорып туру ба?» — деп сураарда, энези недег де чочыган чылап, «Жок, жок, балам» — дейле, шык ла отура

берген. Анча-мынча ой өткөн кийинде энези койнынан кандый да чаазын чыгарып, тизезинин үстине салала, шылырада сыймап, кандый да сан башка тыркурууш үниле: «Je, балдарым, ыйлашпагар, адагар калапту жуу-согушта жалтанбастардын өлүмиле өлгөн деп бичик келди» — дейле, алаканыла көстөрүн бөктөй тудуп, жарындары селендежи, үн жогынан отурган. Тая, Байын ла Байраш — оңолоры мыжылдажып, ыйлагылай берген. «Канайдар, бу көөркийлер арай ла жаш, жакшы ондогылабас, ыйлажып-сыктажып токтогылап калар. Жаандары Кош-Аркада, койчылардын бригаданында. Олорго айтпаза, кемге айдар, жүрекке түшкен коронды жагыскан канайып көдүрер. Онон ол түней ле угула берер. Өскө кижиден укканча, энезинен уксын деп, байа келип жадала, бригадага табарганым торт болды» — деп, Тана ый өткүрө бойында сананган.

Жыргалдан база суру жок. Je ол түней ле тирү, кайда да жуу-согушта. «Кару балам, адагнын өчин ал, балам, талайга кирзен кайыгын болорым, тайгага чыксаң тайагын болорым, энен жаантайын сениле кожо, балам. Атар жакшызы жал жастанып, эрлер жакшызы жен жастанып жыгылатан кату өйлөр келген. О, ак көбүгү анданган сууларым, айга тийген мөңкү кырларым, ийт буурлу Гитлерге, онын кижии күүни жок черүзине менин, тогус баланын энезинин, каргыжын жетиригер, жеек-жутпа фашисттерди женерине

болужыгар» — деп, бойы торт ло жуу-согушка барарга белен немедий отурган эди.

Кандый да ачу-коронды, жүректин шырказын иш жазатан. Онын учун Тана күчин карамдабай, бастыра бойын ишке беринген. Кыш бол, жай бол, түжиле кой кабырар, өлөн, одын тартар, түниле үспекчинди күйдүрүп ала-ла көктөнөр, тере ийлеер. Тон-өдүкти Карамтык ичинде Тана кирези быжу эдер кижии чыкпайтан. Кар түшсе ле малчылар жуулгылайла, воскресник эдип, чанакту аттарла турлулар сайын өлөн тарткылайтан. Чанактардын үстине кыйалта жогынан Тана турзын дежер. Бастыра чанактарга өлөндии коштоп, жанып бараткан турналар чылап ээчий-деечий жорткылап ийер, Jол көндүге ле берзе, «Je, Тана, кожон башта» дежетен.

Ак-боронун колтыктап
Тер чарчаары карам ба?
Адаларыс фронтто,
Бистин күчис карам ба?

Көк-боронун колтыктап
Тер чарчаары карам ба?
Көөркийлерис фронтто,
Бистин күчис карам ба?

Тууразынан көрзө, чын ла жанып бараткан турналар санаага эбелер. Бу, байла, кожондор эрикчелдү болгон учун анайда билдиретен ошкош.

Je качан бистин ат-нерелү Совет Черү олжочы фашисттердин азу тиштерин оодо согуп, тескери сүрүп баштаарда, тылда арткан келиндердин, кыстардын, балабарканын ла карган-тижендер-

дин ийде-күчтери торт ло көптөй бергенди билдирген. «Уда-бас фашисттерди балбара базарыс! Жеңү бистинг, жеңү бистинг» деген куучындар там ла көптөп, улустын чырайлары жарып, каткы-коқыр да угулар боло берген. Келиндердин кожондоры да сүгүнчилү угулатан.

Жаскары-кыш колхозчылардын текши жууны болгон. Клубтын ичи танкынын чаңкыр ыжыла туй тунуп калган, тал-табыш, каткы. Улус ончозы печкенин жанында агаш будын суй салып алган Айтпайды курчап алган тургулады. Айтпай бооро күскиде жуудан сол буды жок, үч медальду, Кызыл Чолмон ордендү жанып келген.

— Акыр, Айтпай, сеге бу орденди кандый керек эткен учун берген? — деп, буурыл чачту Самыр өбөгөн сурады.

— Жууда керек этпей жат, жууда жуулажып жат, былар. Угатан кижиге бар болзо, бейин жууктагар, куучындашка торт ло тилим торсоорго жеде берди — деп, канзазын печкенин эжигине шакшак этире кактап ийеле, куучындаарга жазанып алды.

— Куучындагар ла, слердин куучыныгарды кижинин тен угар ла күүни келер — деп, жуулган ончо улустын адынан Жылым шып салып ийди. Айтпайдын оозы эмеш изип калган ошкош, солдат сары фуфайказынын топчыларын чечеле, төжин ачып, омок айтты:

— Бот, угыгар, нөкөрлөр! Бир кичинек кошпозым да, коротпозым да. Мен кайучылдардын

взводунда болгом. Бир күн мени, база бир удмурт укуу улды командир алдырала, мындый задача тургускан: жирме торт частын туркунына «тил» тудала эжелзин, «тил» кыйалта жоктон фашисттердин офицери болзын. Кайуга көп улус ийерге жарабас, өштүлөргө сестирбей өдөргө күч болор.

Жууда мындый: сен — өштүни, эмезе ол — сени. Түн кирерде, Калистратла (ол уулдын ады ондый) экү өштүлөр жаар ууландыс. Кыш. Соок деп немени айдарга да болбос, түкүрип ийзен, чилекейин жерге жетпей, сырайа тоңо берер. Нейтральный полосаны кемге де сестирбей өлүп, өштүлөргө жууктап алдыс. Коштой жаткан нөкөрим мени араайынан чаканагыла түрттүрип, колын ичкери уулап, «ыш, ыш» деп кулагыма шымырады. Чындап та, бистен тын ыраак жокто, сол жаныста терен жууканын ичинен билер-билбес ыш буркурап турды. Бу, байла, фашисттердин блиндажы деп, бис эрмек жогынан билип алдыс. Бир сөөмнөн, кажы өйдө бир өлүдөн жылып, блиндажка жууктап алдыс. Удабай арт-март этире куучындажып, үч фашист бистинг жуук жанысла өдөлө, блиндаж жаар уулангылады, бир эмеш ой өткөн сонунда ол ло жолыла үчүлези кайра өткүледи. Жарт, олоор блиндажтын жанында каруулчыгын солыган эмтир. А, бот ондо канча кижиге? Бир, эки, а можыйт үч? Бистинг жаныстан үчүзи оноор өткөн, кайра база ла үчүзи барган. Сооктордо фашисттер ка-

руулга бир частан; узак тургула-
бас. Мендеер керек. Ичкери жыл-
дыс. Бис ол блиндажка јетире
канайып чеберленип, шыраңкай-
ланып јеткенисти жаңыс ла бойы-
нын көстөриле көргөн кижн
айлаар.

Тышкары жаңыс каруулчык.
Ичинде та канча фашист? Ка-
руулчык фашист соокко чыда-
бай, торт ло ийиктелип турды.
Беш алтам ичкери, беш алтам
кайра базат. Бөрүгинин кулак-
тарын туй буулап, тере тонынын
јаказын тургузып алтыр. Көслө
көрбөзө, табышты бачым уктас.
Эки јанынан јууктайла, шиле-
мирди божодып салдыс. Мендеп
турганыс сүрекей, удабас каруул-
чыкты солырга келгилеер ине.

Нөкөрим блиндажтын эжигин
кенейте кайра тартарда, мен
колымда гранаталу кийдире јү-
гүрип, бар-јок үнимле «хенде
хох!» деп кыйгырдым. Јылу зем-
лянканын ичинде ич кийимдү
сок жаңыс фашист эмтир. Төбөзи
тазап калган, сып-сырсак фа-
шист коркыганына оозын јаан
ачып, колдорын тарбайта көдү-
рип алган турды. Бис фашисттин
бастыра документтерин јууп,

јылулап кийиндиреле, ак прос-
тыньдарга оройло, тын шыра
јоктон бойыстын јерске једип
келгенис. Айла, ол күрүм полков-
ник болтыр. Ол бистин командо-
ваниеге сүрекей баалу јетирулер
эткен. Қалнстрат ла мени Қызыл
Чолмон орденле кайралдагандар.

— А слер акча сураганаарды
не айтпадаар? — деп, та кем де
сураарда, Айтпай колын жаңып,
«ой јок, јуун башталарга јат» —
деди.

Јылым Тананын јанына јуук-
тап келеле, ол јиркиреген тал-
табыштын ортозынан онын ку-
лагына мендей-шиндей шымы-
ранган: «Төгүндеерге база баш-
ка ла кайракан. Түкү мында
Қарман эшке келзем, Айтпай бу
ла учуралды куучындап јат. Бас-
тыразы ла мындый, жаңыс ол
тушта тутканы генерал болгон.
Јылангаш генералдан Айтпай
акча бар ба деп сураарда, фа-
шисттин генералы карамданып,
«Акча? Акча јок» — деген. Улус
каткыга арай ла талбаган. Ал-
тай тил билетен фашист кайдан
келетен, төгүндеерге база тын
ла күлүк» — деп, Јылым бир
тынышла айда салган.

4

Јуун башталардан озо фронт-
тогы айалгалар керегинде лек-
ция болгон. Лекцияны райком-
нын структуроны Роза Озочи-
нова эткен. Бу кара чырайлу,
кыскачак сынду келинди аймак-
тын бастыра колхозторында,
керек дезе турлуларында да

улус јакшы билетен. Ол кобы-
јиктердеги малчыларга кара
јойу једип, улусты фронттогы ла
тылдагы айалгаларла танышты-
рып, эрмек-куучынын кыйалта
јоктон мындый сөстөрлө божо-
дотон: «Јуу-согуштын да, амыр-
энчү иштин де јаландарында

јенил эмеги биске јарт. Тургуза
өйдө ондо фронт, мында тыл деп
айдарга јарабас. Эмди фронт
ло тыл — јангыс. Амадубыс база
јангыс — ол јенү. А јенү качан
да болзо бисте болор! Ненин
учун дезе, бойынын Төрөлинин
јайымы учун, Совет јан учун
тартышкан албатыны кем де
јенип болбос. Эзелер, эје-сыйын-
дар, карган-тижеңдер, көөркий
балдар, слердин бүгүңги чылаа-
зыны јок ижигер — эртен ол ок-
тары, снарядтар, пушкалар, јуу-
чыл самолеттор, кызыл черүчи-
лердин кийими, јийтен курсагы.

Бу да куучынын Роза Озочи-
новна шак анайда божоткон.
Јалбышту ла өдүмдү куучын
айдарга јайалта керек. Ол кайда
да эрмек-куучын өткүргенде, ал-

дында јаткан чаазындар дөөн
бир де көрбөйтөн.

«Андый јайалталу улус кере-
гинде эл-јон ортодо јангыс ла
јакшынак санаа-шүүлтелер ар-
татан эмей. Ол Айтпайды да
алзагар, онын эригип, кунугып
јүргенин көрбөзбөр. Онын кей-
кебизин кокырынаң кемге де
јаман болбойтон, карын, бүркүк
күңдий карануй санааларды
оның кокыры ары-бери тарка-
дып, јуулган улусты каткыртып
ийетен эмей» — деп, Тана са-
нанган.

Кижинин колдоры нени эпеген
деер, баланың кинин де ке-
зер, өштүлерди јенетен јуу-јеп-
селдер де эдер. «Көс коркыыр,
кол эдер» деп кеп сөс јолду
айдылган...

— Эй, Күјей! Уйлар одордон
јангылап туру, бозугар эмип
салбазын — деп кыйгы угулар-
да, өрөкөн торт ло атпас эдип,
уйкудан ойгонгондый, јүзин
уужай тудуп, ары-бери ајыктан-
ды. Чындап та, јолды төмөн
уйлар чубашкылап, эмчектери
саамчылап калган баргылап јат-
ты. Чадырда кийим јунатан ма-
шинаның күүлегенни угуп, бир-
эки катап «Ине, Ине!» деп кый-
гырды. Өрөкөн Нина деп айдып
болбос, онын учун көндүре ле
Ине деер. Нина јанына једип ке-
лерде, Күјей капшай ла эки ко-
лының корчойышкан ус сабарла-

рын кулактарынын үстине сырай-
та тудуп, «мөө-мөө» деп мөөрөп
ийерде, Нина чек ле эш-неме
аайлабай, чаңкыр көстөрин түр-
ген-түрген јумуп турды. Қанай-
дар, өрөкөн сол колының саба-
рын соруп ийеле, јолдогы уйлар
јаар колын уулап, «кароба, ка-
роба» ла деерде, Нина аайлап
ийеле, каткырып, чубажып ба-
раткан уйлар јаар јүгүре берди.

Күјей түкти, ийикти баштыкка
салып, бойы бойына каткызы
келип, «Је, тирү кижии кандый
болужын јетирбес» — деп кими-
ректенеле, чадыр јаар басты.

Күјей бойын «мен јебрен чак-

тың кижизи» дейтен, је терен шүүлтөлү, өткөн өйлөрдү унды-бас. Эл-жон жуулган жерде кезик улус кей-калырууш куучындай берзе, өрөкөн чек ле ачынып, кары-катыс та кижн болзо, кандый бир кеп сөслө туй чаап ийетен. Жүзүн-башка кеп сөстөрдн, табышактарды ла укаа сөстөрдн кандый ла учуралга келиштирип ийер.

— Карган энем јинт тужында ого јүк бир јети класс божоткон болзо, туку качан та профессор, та академик болор, керек дезе медицина наукалардын докторы да болор эди — деп, Олег школго үренип турарда, нөкөр-лөрилө чындаптан ла блааш-тартышта жүретен. Олегтин тартыжары да јолду. Күјейдин жууда сурузы јок жылыган эн јаан уулы Жыргал јети класс божоткон, сүрекеј журукчы бала болгон, је үрөнерге келишпеген. Балдардын јааны — ада-энезинин тайагы, ол жуу-чакта божогон, оног оогош үчүзине жуунын жылдарында үрөнерге келишпеген, је беш кичинек балдары бийик үредү божоткылап, үредүчилер, инженерлер, агрономдор ло научный ишчилер болды. Олорды ончолорын үредип аларга јенгил болбогон эмей. Өрөкөн озо баштап балдары он классты божотсо ло болбой деп сананган, интернатта јадар, государство олорды азыраар, оног артык не керек. Ол он классты божоткон кижини тын ла үредүлү кижн деп бодоп жүретен. Је 1952 жылда Арчындай он классты божодоло, Москва јаар үредүге баратам

деерде, Тана чек манзаарып, айдар немезин таппай турала, «А бу эмеш жуук жерде үрөнерге јарабас па? Јол ыраак, ого үзеерн онду-башту кийим-тудум база керек» — деерде, Арчындай энезине: «Мен быјылча барбазым, Москадаг јаан ученый келген, түкү јебрөндеги алтай албатынын јадын-јүрүмин, олордын культуразын, историзын шиндеерге, Улаган аймакта Базырыктын корымдарын казарга улус жууп јат. Мен бичидип салгам. Јайыла ондо эмеш акча иштеп алала, кышкыда колхозто иштеерим, эзенде, эне, кыйалта јоктон Москвага барарым» — деген.

Алдындагы жылдарда келиндер бойынын ооружыла оорыганда, түн бол, түш бол, Күјейге элчи једип ле келер. Айла, кин-эне дегени јангыс ла Қарамтык јуртта эмес, бастыра алтай албаты ортозында јаан тоомјыда ине. Өрөкөннин бойынын чодыла болзо, 28 баланын кинин кескен. Онын да учун Олег карган энезин торт ло оостон түжүрбей мактаар, медицина институтта ла үрөнерим, мен карган энем ошкош јенгил колду кижн деер.

«Јылдар, жылдар. Олор кайра качан да келбес. Је өткөн дө, өдөтөн дө јолдор кажызы ла танынан ағылу темдектү. Чын, менин үйемнин өткөн јолдорын түс деп айдарга болбос. Шыралу ла жүрүм болгон. Бир сананзан, торт ло кайкаарын — андый чыдал, ийде-күч биске, келиндерге, балдарга, карган-тижендерге кайдаг келген, экинчи јанынан сананзан, оног башка болор аргазы јок болгон. Элбек Совет

орооннын карындаштык албаты-зынын талдама деген уулдары ла кыстары от-калату жуу-согушта кызыл тынын кысканбай, јен јастанып јыгылгандар. Олорго андый ийде-күчти кем берген? Совет орооннын албатызы бойынын Төрөлин, јайымын ла Совет јанын корулаган. Онызы чындыктын јолы, а чындыктын јолы качан да болзо албатынын, онын кажы ла кижизинин јолы. О јайла, албаты-јон амыр-энчү ле јадатан болзо, јүрүм канайып јаранып өскөй эди. Эмди жуу-чак болбос. Болор учуры јок. Телекейдиг албатызында амыр-энчүден баалу је не бар?». Орөкөн сананат, эске алынат, шүүйт.

Күндер айас. Баш ла болзын, бу алтын күстий јараш, кеен ой, байла, јок болор, агаштардын бүрлерин алтындый саргарган, је лаптап көрзөн, аркадагы кайындардын, тыттардын бүрлеринин өңи түп-түней сары качан да болбос. Кезиктери јарык сары, күнниг чогына чек ле мызылдажып турар, бир кезеги өчөмик сары, кезиктери ары јажыл эмес, бери сары эмес, кандый да күрензимек өңдү. Күрен күс деп, байла, мындый өңи учун айдыжатан ошкош. Керек дезе бу ла Чуйдын јолынын эки јанында јергелей-јергелей турган теректердин де өңдөри башка-башка.

Је күс јаныс та јүзүн-башка будукту өңдөрилө кеен эмес. Алтайда бастыра өзүмдердин, кижиде өскүргенинин, јерлик те өскөндөринин түжүми күскиде быжат. Аш, картошко, маала ажы күскери чек ле јаранып,

ийде-күчтери тыгый берет. Алтайдын аны-кужы да, азыраган мал да күскиде тойынып, ардак-семис боло берет. Өлөн быжып, кыру түшсе ле, малдын тойынганы ол деп, каргандар куучындагылайтан. Сананып көрзөн, ол чып ла чын болтыр. Байла, канча чактарга мал азыраган албаты, аныла үредү јок то болзо, ар-бүткен ле албатынын ортозындагы колбуны шиндеп, үйеден үйеге ченемели јаанап ла байыган ошкош.

Тана ла Ойнош баштап ла койго кирерде, көп немени билгилебейтен. Јаскары кыш озор койлордын төжин, бел-арказын туткулап, арык па, семис пе деп көргүлейтен. Бир күн, тулаан айдын учы јаар, экү база ла койлор тудуп тургулаарда:

— А бу јаскы малды не аайыбажы јок тытпактай бердеер, айса шалјаларын өлтүрүп тураар ба, балдар? — деп үн угулган.

Көрөр болзо, олордон анчамынча тууразында торбоктор кабырган Самыр өбөгөн болтыр. Тана ла Ойнош оп-соп тургулап калды, а койлор кичинек эжиктег ээчий-деечий чубажып ла јат. Самыр өбөгөн кол камчызыла көм өдүгинин кончынына торс-торс этире согуп, чыгып турган койлорды үркидип, нени де айтпай, мантажып бараткан койлордын кийнинен ары айкаптап турды.

Ойнош уйкудан ойгонып келгендий, бир-эки катап јөткүрүп ийеле, бурулу кижидий:

— Көрөр болзон, ончолоры ла

түгөй ошкош. Онын учун арыктай бергендерин айрып, көк өлөңгө бир эмеш азыраар дешкенис.

— Көп мал арыкту-семистү болбой а, кой көдүрткен кийинде оны неле де азыраган, турбас. Уй болзо, азырап ийзег, турала база берер, же куйруктап көдүрерге база керек ле. Слердин койлор талдама эмтир. Жылдан чыгып калган мал оноң артык болбос. Күчи уйан малды кижн маңынан да билип ийбей. Жок, слердин койлордын күчи жакшы эмтир. Бир де кой бүдүрилбеди. Ортозында арык кой бар болзо, үркидип ле ийзег, мантайла, немеге бүдүрилгендй, жыгыла берер. Ле ол сүрекей тың арыктары андй. Слер кўнннн коркор немегер жок эмтир — дейле, чеденннн төңөжинен буулап салган боро ады жаар басты.

Тана Ойноштын жегинен тартып, кирип чай ичкер деп айтсан деп шымыранды.

— Абай, үйге кирип чай ичкер. Бу кече ле жылу күн болгон, бүгүн канайып соой берди — деп, Ойнош Самыр өбөгөнннн кийинен басты.

— Јинт келзе иш коркор, карган келзе аш коркор деп кеп сөс чын айдылган болзо, слердин чай-чабарды «коркыдып» көргөй — деп, Самыр өбөгөн кокырлады.

Бу узун сынду, жалбак жарынду, алтан јаштан ажа берген кижини Тана ла Ойнош бой-бойлорынын ортозында Сартакпай дежетен. Онын оборын, сүр-кеберин көрзөгөр, чөрчөктөги баа-

тырлар санаагарга эбелер. Анчада ла «коо кырлан тумчукту, кош-аркадый кирбиктү» дегени Самыр өбөгөнгө сүрекей келижер. Келин-кечин, бала-барка Самырды Абай деп байлап салганда. Бир катап ийт үрерде, Ойнош эжиктен бажын чыгарып көрөлө, «Самыр кел јат» деген. Јыламаш чыга коноло, удабай ла үйге кирип, энезинне айдыптыр:

— Эне, бу адам кайткан? Кўнүн ле келип турган Абайды таныбаган, айса көзи јетпей турган ба?

Энези ле адазы каткырыжарда, Јыламаш каткынын шылтагын аайлабай, кирип келген Самыр жакшы да сураарга јеткелкте, көөркий бир тынышла:

— Абай, а Абай, адам слерди таныбаган. Эжикти ачып көрөлө, Самыр келедири деген. Слер Абайды таныбаганаар дееримде, экилези аайы-бажы јок каткырышкан.

— Э-э, балам, аданнын таныбазы да јолду. Менин тонымнын јаражын көр, мындый тонды чекмен деп айдатан. Јаңы тонды кийеле келеримде, аданнан болгой балдарымнын энези, де јүк арайдан таныган — деп, Абай танинн де учун Јыламаштын адазы жаар көрөлө, јаан, кандый да карануй көстөринин бирүзин јума салып, күнкүлдеде каткырып ийген.

Самыр бойын «мен Ирбизектин жеени» деер. Онызы да чын болгодый. Ол бойы сүрекей јалакай ла кўнзек јүректү кижн. Самырдын чыйрагын јаңыс та

бойынын јеринин эмес, онойдо ок түкү Кан-Чарастын, Беш ичинин ле Кан-Јабаганын улузы јакшы билетен. Онын учун той-јыргал болгон јерде, кандый бир кыдырмак јинт тал-табыш эдип, јудругын кемге-кемге көргүзип ийзе, улус ого: «Табыжын арайлат, түкүде Самыр келедири» ле дезе, кандый ла «калапту» күлүк шык эдип калатан.

Самыр торбоктордын кажаанынын өтөгин качан да казып төкпөс. Бир канча јылдын бажында кажаанды јангы јерге јайладып алар. Кемјип, чотоп алала, озо ло баштап төнөштөрдиг оролорын казар, онон сок ло јангыскан кажаанды јемирип, је ле деген јырымалу төнөштөрдик кабыра кучактап, ары-бери јайкап турала, јерден кодоро тартып ийер. Јемирген кажаанын агаштарын ончозын јойу тажыыр.

— А бу ат јок эмес, терепчилеп не тартпас? — деп суразан, араайынан күлүмзиренип каткырала:

— Јангыскан иштеген кижиге атла тартарга чаптык, јединип алзан јылгыр баспас, минип алзан түней ле көп ой өдөр. Атан түжерин, агашты колбоорын, ойто минеле, једер јерге једип, ойто ло түжер, колбогон агашты чечер, атка ойто ло минер, јойу тен макалу. Эки колтыгыга эки агашты кыстанала апарарын. Ат та јобобос, иш те капшай бүдер.

Самыр өбөгөн бойынын канчын-јинт өйлөри керегинде куу-

чындабайтан. Је каа-јаа оозы изигенче ууртап ийгенде:

— Мен өскүс-јабыс болгом, бир он-он бир ле јашту болорымда, энем оорудан улам јада калган, адам санаама да кирбейт. Мен кабайда јадарымда, ол байларга јалданып, эмдик тайлар үредип турала, ээрдин үзенгизине илинип божогон деп айдыжатан. Бу Совет јан башталганча Манјы байдын јалчызы болуп, онын малын кабыргам. Э-э, јайла-а, кандый шыра көрбөдим деп айдайын, балдарым. База јеткен ле эди — деп, аякта чайын да ичерин ундып салала, та нени де сананып, шык отура беретен.

Калапту јуу-соғушту јылдарда Абай өрөкөн төрөл колхозына кандый иш этпеген деп айдар. Қату-кабыр ишти ончозын эткен. Јангыс ла темір соғуп узанбаган. «Кижинин күүн ле бар болзо, күчи јетпес те ишти јилбиркеп бүдүрер. Је ол күүн деп неме јайалта эмес, ол кижи јаштан ала бойын кандый кылык-јанга үреткенинен камаанду. Аш кылгада, бала јашта деп кеп сөс сүрекей учурлу айдылган. Бастыра улус бу ла Абай өрөкөн ошкош иштеңкей, ак санаалу, јалакай ла киленкей болзо, јер үстинде, байла, каршулу ла карануй керектер болбос эди» — деп, Тана сананатан.

Олордын кыштулары да, јайлулары да ортозы ыраак эмес туратан. Мал кыштайтан Толыбай өзөктің меес јанында Ойнош эштердин турлузы, арал јанында, төнөзөктү саска јуугында Абай эштердин турлузы. То-

лыбай деремнеден ыраак та болзо, одоры элбек, одын-суузы жуук. Анчада ла кыштын соок ло кыска түштеринде коно одыратан одынды да, чай азып ичтен сууны да экилип аларга ой

жетпей туратан. Бир кижн таң атса ла койлоп барар, экинчизи өлөң тартар, кажаннын ичин күреп, өтөк төгөр. Бир ле көрзөң, бүрүнкүй энгир једип келер.

5

Орой күскиде, койлорго кучалар кожотон өйдө, Танага колхоз бир кижн беретен. Болушчы болуп жылдын ла Јаңар келетен. Бу одус јаштан ажа берген, эки кулагы јетире укпас бала кижн болгон. Јаңардын кулактары јаштан ала јетире укпас болгон дежер. Байла, онын учун ол бу јашка јетире журтка барбаган ошкош. Кем-кем Јаңарды келин эмезе үй кижн деп айтканын укса, торт ло аар-калап болотон.

— Мен кижиге барган эмезим, канай келин, үй кижн болотом, мен бала кижн — деп, атыйланып чыгар. Тал-табыжынын тыны коркыш. Байла, бойнын табыжы бойына араай ла деп билдиретен туру. Јаңар јангыс ла кой кабырар, айылда иштеерге бир де артпас. Тана Јаңарга «Акыр, бүгүнче мен койлоп барайын, бу өлөңнин ле өтөктин тобрак-тоозыны эзин-салкынга эмеш какталзын» дезе, Јаңар чек уксаачан болуп:

— А мен койлобой а, койлоорго келгем де, канайдар, соок то болзо, барадым — дейле, койлорды чеденнен чыгарала, кабырып јуре беретен.

Бир катап кандык айдын учкары Јаңар койлоп барган. Энгерери тойо отоп алган кой-

лор чубажып, турлуга једерин күчсингилеп тургандый, айылдан анча-мынча ыраагында өскөн жуулгак тыттардын јанында түжине карынга толтыра кептеп алган куудан өлөңди кепшеп јаткылады. Тана ары-бери аыктаза, Јаңар көрүнбейт. «Јаскы кижиде камалга бар эмес, байла, уйуктап калган туру» — деп, Тана бойында сананган.

Је күн текши ажа берерде, чала чочып, адын ээртейле, Јаңардын койлоп јүргөн Јөлзөш-Ойдыгы дейтен арка јаар јорткон. Арканы јаныландыра кыйгырып, бүрүнкүй энгир киргенче јорткон. Јаңар кайда да јок. «Кандый јеткер болбос, акыр капшай ла Абай эшке једер, балдарла кожо конгор деп айбылайла, деремне баратан турум» — деп, Тана күрен аттын тискинни силке тартала, көндүре ле Абай эш јаар мантаткан.

Једип келгежин, Јаңар мында база јок. Абайды сураарда, эмеени Эштеш карганак наалгак үниле: «Абайаар правленнин жуунына барган. Јуундап барганда, озор түн ортозынан бери келбейтен» — деди. Танын јетирүзин угала, Эштеш эмеген оны токынадып айтты: «Је, Јаңар ла мен кайда баратан

эдим. Ол мангыр бедреп турум деп, мееске де чыкса күүни. Кече бого келеле, койлоп жүреле ийгин жылыйткам, чек таппай турум деп куучындап отурбайты. Ол не ле санаазына кирзе, оны ла эдер кижн. Карын, ийгин бедреп барган болбозын».

Карганактын табылу эрегеппенег бе, айса онын айткан шүүл-телеринег бе, Тананын санаазы токынай берди. Эштеш эмеген санг башка кижн. Сүүнчилү де, коркымчылу да немени бир ле кеминде, табыланып, чала чөйө куучындаар. Тыш кеберн, кылык-жангы түп-түнгей. Орто сынду, обору жаан эмес те болзо, кандый да чыт эдип калган, быжу бүдүмдү кижн. Базыдын көрзөң, өңөлөп бараткандый, же түрген ле чек. Карганактын база бир кайкамчылу кылыгы — ол бойынын өбөгөннүн адын адабас, Абай ол эмезе улусту жерде Абайаар деер, эмезе көп тоодо айдар: олор уйга барган, олор деремне барган.

Тана чадырга кирил келгежин, Жаңар оттын жанында чайлап отурды.

— Бу сен сары тагнаг ала бү-

рүнкүй энир киргенче кайда жүрдин, мен сени бедреп кобы-жикти, арка-тууны эбирип келдим — деп, тыг ла ачынган кижн болуп, Тана кату үнденди.

Жаңар аякта чайын шөлүрт-шөлүрт этире ичип ийеле, Тананы жаңы ла көргөндий:

— Бу балдардан энегер кайда деп сураарымда, та деремне барган дешкен, та тере бедреп барган дешкен. Аайлабагам. Байла, балдардын өдүктерин тамандайтан тере бедреп, деремне барган туру деп бодогом. Жоо-жо, тиземей, тиземей. Көрмөскө, бого та не кирген, та не кирген? Кыыражып, сыстажып сал ла берер. Же, акыр, жадып уйуктайдым, күрүмнүн ийгин бедреп, тегин жерге жободым, табылбайтан эмтир.

Байраш жүртык некейдин алдынан бажын чыгарып келеле:

— Слердин ийигерди көргөм, кажаннын толыгында кыстап салган турбайты — деерде, Жаңар нени де айтпай, төжөгүн жаза-й берген. «Көөркидин указы там ла жаанап жат» — деп, Тана бойында сананган.

6

Онон берн та канча жыл өттн болбогой деп, Күжей узак ла чотоды. Орөкөннүн оозы үн жогынан кыймыктап, кату-кабыр ишке корчойужала ээлбей туртан сабарларын бир колыла бүктөй тудуп отурды. Чотой-чотой келерде, төртөн жылдан ажа берди. «Узак ла ой өтпөгөн болор керек, айса мен торт ло Жалачы

боло бердим бе» — деп, бойы бойына ачынды. Бооро, выборлордын алдында, улус клубтагы илип салган списоктон бойлорынын өбөкөлөрүн, ады-жолун көргүлөп, жастыра бичилгенин түзөттиргилеп турган. Олег агитатор кижн мен деп, клубтан чек айрылбайтан.

Бир күн клубтан келеле, Кү-
жейге куучындаган:

— Байа клубка Жалачы келеле,
мениң ады-жолымды, чыккан жы-
лымды көрүп бер деп сураган.
Ончозын кычырып береримде,
торт ло атыланып чыккан. Ту-
ку беш жыл мынан озо выбор
тушта мени бирме эки жылдын
дешкилеген, быжыл база ла бир-
ме эки жылдын, бичик-билик
билбес деп мени өчөгилеп турган
эмтир, эртен ле селсебетке же-
дерим — дейле, эжикти күч-мач
чачала, чыга конгон. Баштап та-
рый аайланбай, чын ла жастыра
бичилген туру деп санангам.
Ондый улусла кожо кижн жүү-
летен эмтир.

— Сен Жалачыга каткырба,
балам. Жалачы ла менде үредү
бар эмес. Чыккан жылы ла жажа-
ган жажын аайлаштырбай жүрген
улустан нени угатан эдинг. Ол
көөркий кинчек-шыраны база
көргөн лө. Эртен таңла айлына
барала, жартап айдып бар, тегин
жерге селсебет төөн жүгүре бер-
безин. Улуска куучындаба, Шоо-
дор до, каткырар да кижн табы-
лар. Агаш узунду-кыскалу өзөр,
улус өрөлү-төмөндү бүдер деп
кеп сөс бар. Онын учурын аайлап
жүр, балам. Кижинин жастырга-
нына, једикпес-тутагына каткы-
рарга мендебе.

1945 жыл, кочкор ай. Тызыраш-
кан сооктор. Жарымдай полдоп
салган болчок туранын ичи жы-
лу. Час печкенин эки кабыргазы
торт ло кызара кызып калган.
Түштер кыска, иш көп. Бала-
барканын јыртык-тежигин де
јамап берер ой јок. Тана түниле

көктөнөргө печкенин одын үспей,
удура ла оынды салып, учук
катап, көктөнип отурган.

Тайгыл аайы-бажы јок аркы-
рап, торт ло кынжызын үзе тарт-
кадый атыллана берерде, энези
Байрашка:

— Чыгып көр, балам. Мындын
тын соок күнде, орой энирде
кандый айылчы биске келетен.
Абай эштерден кижн келзе, Тай-
гыл танып ийбей, байла, дерем-
неден кижн келген.

Болчок туранын эжиги ачы-
ларда ла, жылу турага кирген
соок кей кичинек туранын ичине
куу тумандый јайыла берди. Ус-
пекчинин кыскалым жалбыжы
элбөндөп, өчөрдин кажы ла ја-
нында, Тана алаканыла ээзинди
туй тудуп, кирип келген кижн
јаар бурылды.

Бу Санашка эмтир. Ол сооро-
маара јакшылајала, үнин јабы-
задып, айтты:

— Байа тал-түш кирезинде
миллиенин улузы эки манјыт
тудала экелген. Бот карануй
кире ле берерде, бирүзи качкан,
а бирүзи «Мени сүрзегер де мы-
нан барбазым» дейле, жылу кон-
торада уйуктап јадыры. Милли-
енин јааны деремненин эр кин-
диктү улузын јууйла, турлулар
сайын ийген. Јакылтазы кату:
«Корон соокто манјыт кайда да
барбас, түнгей ле бир-бир турлу-
га барар — ого от керек, мыл-
тык-бычак керек, ондо курсак та,
серенке де јок. Кемигерге учу-
раар, экелгер, удурлашса —
адып койгор». Бот андый, аайла-
дын ба?

— А мында кижн аайлабас не

бар. Јарт эмей база, каруулда-
гар ла, тўш кыска, мен тўн орто-
зына јетире отураp болбойм,
бала-барканыг тон-өдүктерин
јамап јадырым. Је ол...

Санашка Тананы јетире укдай
мендеди:

— Успекчинди өчүр, мында
кижи келгенин сезип ийер. Ме-
нин адымды ла бойыннын кү-
рен адынды таскактын алдына
буулайла, јанына бу аар-калап
ийдинди буулап сал. Күрүм ат-
тарды јединеле, јүре бербезин,
соокко тонгоныма торт ло кол-
дорым кабышпайт, эмеш јылы-
нып алайын.

— Аттар чеденде тургай ла,
мен Тайгылды божодып ийерим.
Ол күрег атка маңыт-саңыттан
болгой, слерди де жууктатпас. Бу
изү чайдан ичкер, уйыс төрөбө-
гөн.

Тураныг сок жагыс көзнөгин
эски-саскыла туй бөктөп алала,
Тана тўн ортозына јетире јыр-
тык-тежик јамады. Санашка то-
нын да, өдүгин де уштыбай, шый-
ралу кырлузын тудунып алган,

печкениг кийнинде, стенеге јө-
лөнип алала, үргүлеп отурды. Ийт
те үрбейт, ын-шын. Балдар те-
рен уйкуда, жагыс ла тумчукта-
ры мыжылдажат. «Тийбе, тийбе.
Ол кылгайы сынык чакпы ме-
нин...» Бу Байраш. Уйуктаза ла
улаарып јадар. «Корон соок
кышкыда көркнйге, байла, јас
түжелет, өркөлөп јүрген болбай-
сын» деп, Тана бойында сананат.

Тўн тал-табыш јогынан өдө
берди. Кышкы тан бос-бас јарып
келерде, Јалбак өбөгөн келди. Бу
карганак маңытты Абай эште
сакыган эмтир. Сагалында ка-
жайган кыруны карбайа тогул
калган колдорыла арчып:

— Је, уул, Јемеш бис экүдег
коркыбай бери не келзин. Озо-
гы улус төнөн тайдын туйгакта-
ры, төнөн чардын мүүстери уш-
та тонгодый сооктор бар деже-
тен, адазын барып, андый соок-
тор келди эмеш пе? Јемештин
көстөри кажы бир чибининг тө-
зинде кажайа тогул калган бол-
зо кайдат — дейле, күнкүлдеде
каткырып ийди.

7

«Эн ле талдама деген канчын
јииттер, чыйрактар јуу-согуштын
јаландарында кызыл тындарын
кысқанбай, канзыраган фашист-
терле јен јастанып јыгылганча
тартыжып турарда, кандый да
јескимчилү кылык-јанду, киж
кеберин јылытып салган неме-
лер учун бу карган Јалбактын
ла кенек Санашканыг шыралап
јүргендерин көрөргө дө ачынчы-
лу. Ол бойларынын боро карды-

на болуп јүрген Јемештин ле
Санаштын карындап чыдаткан
энелерине, карыларына салып
азыраган адаларына кандый
уйат, кандый килинчек».

Шак мындый санаалардан ба
айса јуунын јаландарында өш-
тўнин огынан јыгылган өбөгө-
нининг ле сурузы јок јылыган
јаан уулынын очин алар күүни
келгенинен бе, бойы да аайлаба-
ган, је аргалу болзо, ол Төрөлин

корулаарынан качып жүрген Жемешти ле ого түңгейлерди бойынын эки колдорыла былча туткадый болгон. Же ол керегинде Тана кемге де айтпаган.

Совет Черү жеек фашисттерди тескери сүрүп, Түндүктеги Ак талайдан Түштүктеги Кара талайга жетире чөйилген элбек фронттын кажы ла бөлүгүнде бистин жөнүлөр керегинде «Кызыл Ойрот» газет ле радио ажыра жетирулер улай ла келип турган. Эненин жүреги чөкбөс. Жыргалдан кандый бир табыш угулар болор бо деп, Тана каран-туйук сакып жүрген. Жуугында жаткан журттардан кем-кем жанып келгенде, Тана өнөтийин барып, келген бичик керегинде айтпай, «Кайда-кайда Жыргалга туштадын ба, айса нени-нени уктын ба?» деп сурайтан.

Жаскары-кыш жаңы ла башталып турарда, Жаңар деремнеден келеле айтты:

— Бооро кышкыда туттурала качкан Жемешти кече конторага экелгиледи. Арчынду-Арттын алдындагы кара мөштөрдүн ортозында жер туралу болгон дешет. Онын бүдүш-бадыжын кичпик балдар көрзө, көрмөс деп неме бу эмтир деп бодогылаар. Күрүмнин жаңыс ла тиштери ле көстөринин актары кажандажат. Таң адарда ла, абрага отургузала, аймак төөн апаргылаган, эдүннн изи эмди ле кадар болор бо.

Жаңар Жемешти санаазы жеткенче ле айткылады. Ол бир ле баштап алганда, ичинде санаазын чыгара айтпайынча токтобос

жанду. Жаңардын куучынын токторым деп сананба, укпазына ла салдырып ийеле, айландыра улустын эрмек-сөзине ажару этпес.

Өткөн кыш карлу, салкынду ла соок то болгон болзо, тулаан айдан ла бери жердин үсти карантылап, чоокыр-кар дейтен ой сүрекей эрте келди дежиңп, журттын карган-тижендери бир жаңынан кайкагылап, экинчи жаңынан сүгүңгилеп куучындашкылаган.

— Бу яс жакшы болорынын белгези, эмди колхозтын да, улустын да эки-жаңыс малы алдырышпазына жеткен. Кандык айдын учы жаар ба айса күүк ай башталза ба, бир эмеш кар жаар болор. Же ол удабай кайылып, кобы-жиктерде, жуукаларда салкынды кептей соктырган карды кожо кайылып, кожоолор сайын коркырап ага бербей. «Күски күн күп эдер, жаскы күн жалт эдер». Кеп сөстө төгүн неме айдылбай жат, балдар — деп, Абай өбөгөн сүттен ак эек сагалын сыймап, куучынданды.

Өрөкөн база жажаган ла. «Слер эмди канчалоу болдоор?» — деп суразан. «Же карын, туйук жүске жеде ле берген болбойым» деер. Өрөкөннин чып-чын адын да билер улус астап калды. Ончолоры ла Абай дежер.

— А бу слер жылдын ла сайын туйук жүске жеттим деереерде, өскө улустын жажы база жылдын ла сайын ол ло бойы артатан ба? — деп, Көкпил чырайын соодып, чып ла чын аайлабай тур-

ган кижн чилеп сураарда, Абай жаан кара алаканын кабактарына жаба тудуп, Көкилди танып ийеле:

— Мен сендий јинт болзом, мендий аймап калган каргандарла чечеркешпей, ченешпей, ижимди ле кичеер эдим, сен бичикчи, колхозтыг чотободы. Јуундар ла сайын улуска сөктүртип жадыг. А ол нениг учун ондый? Сен оны билер де болзон, биске айтпазыг. Уятту. Бот, уул, мениг јажымды чотогончо, бу калкамык улустыг бүдүрген ижин јазап чийер керек. Је онызын мен тегин айдадым. Туку алдында жаан улус айдыжатар, «билерге бир сөс, билбеске муң сөс» деп. Бот, суранып турала алган үлүүн ол — дейле, эмди меге нени де айтсан укпазым дегендий, белин јүктенеле, көн көрө басты.

Колхозтыг жагы конторазынын јанында јуулган улус јиркирејип, «Абай тиш јок то болзо, сабарыгды оның оозына сукпа, төзинен үзе чайнап ийер» дејип, ончолоры Көкилди арадагылады.

— Көөркийдин бойында сабар чайнагадый тиш бар эмес, кемге де чайнадар керек, кычп турганда база канайдатар. Ха-ха!

Абай өрөкөн калганчы өйлөрдө айылдан чыгып, ары-бери баспаган. Оорып та турган јери јок, жагыс ла эки будынын тизелери сыстажар болгон. «Акыр, ол нени де этпей теп-тегн отураарда амтажып турган буттар болор бо» деп сананала, деременин учына јетире базарга шыйдынган. Айлындагы улуска «Менде тутап калар иш бар эмес,

сарсу-сабым тарказын, эмеш базып јүрөтем» — деген.

Боктыр эшке јетире барар деп, өрөкөн туку качан чотонып алган. Оның учун эки-үч јерге амырап туруп, Тананын күйүзини айлына јетти. Чадырдын ичи бүрүнкүй, үстине көс база уяан. Эпши јанында отурган эки кижини бодоштырып таныйла, эзен-дешти. Эзен-јакшыны угужала, ичкери энчейип сурады:

— Акыр, бу эрмек-куучынга киришпес, суу ууртанып алган немедий, шык ла отурган кижн кем болотон?

— Ол күп, Абай. Чегени ачыбай турарда, эски-каска тондорло кучуп салгам.

— О, јайла. Торт ло сокородым. Калак, Тана, бала-баркага куучындаба, кижини чек аймаган дежер.

Күјейдин кулактары јетире укпас. Абайдын айткан сөстөринин кезигин аайлабай, өрөтөмөн чычандап турган ак-буурыл сагалын көрөлө, кепшенип јаткан эчкинин сагалына түңгейледп. «Акыр, бу мен јаткан јуртыг јаанын эчкиге түңгейлеп кайттым» деп сананала, эпјоксынып, эдер-тудар немезин таппай, капшай ла чөйгөндөгн чайын изитти.

Ол күн каргандар узак ла куучындашкылаган. Јолды төмөн барып јаткан улус тура түшкүлөп, «бу мында улус керижип турган ба, айса калагы улус па» дешкилеп, учы-учында Абайдын баркырууш үнин танып ийеле, бойларынын керектерине мендегилеген. Абай айлына энпрге-

ри түште жанган. Жанар алдында узун соргуулду канзазына тагкы азып, чала эренгистелип сураган: «Сен мени жүс тогусту дедин бе? Жастырбадың ба? Жок-жок, сенин бажың жакшы, жастыраар аргаң жок... Жүс тогус, жүс он...»

Абай сала берерде, Күжей база узак ла отурды. Онын санаазы канча жылдарга кайра барат, өткөн жолы, жүрген жүрүмн көзүннө көрүнүп тургандый. Же ончозы ла кынжынын колбоштырган тегеликтериндй тудуш билдирет. Керек десе үреткен эмдик аттары да, олордын өңдөрн, кылыктары, маңдары ла желнштерн көстнн алдында элбендежип өткүлейт.

Төрөлнске түбек экелген жуунун жылдарында бала-барказын курсактан аштатпаска, ырткытежик бастырбаска кандый иш бүдүрбеген деп айдар! Эш-нөкөрн жуунун жаландарында аттуучуулу керек этпеген де болзо, албатызы, Совет жагы ла Төрөли учун жен жастанып жыгылган. Эң жаан уулы, Үргал, от-калапту жуунун жолдорында сурузы жок жылыган. Оны керелеген бичиктер элентизи једип, торт ло саргаргылап калган баш кайырчактын түбннде јаткылары. Тана Үргалды јуу божогон кийнннде

јирме јылдан ажыра сакыган, эненин јүреги эмдиге ле чөкөбөгөн.

«Карамтык јурттын кезик билелериннен үч-төрт кижиден јуусогушка атанып, ончолоры јанбаган да билелер бар. Јуу-чак текши јонго түбек, корон, шыра экелген. Менин де тын комыдаар аргам јок эмей, азыраган балдарым, олордын балдары, балдарымнын балдарынын балдары ончолоры эзен-амай, бастыразы төртөн эки кижн. Жок, салымы коомой деп айдар аргам јок. Јүрүмди калас өткүрбедим ошкош. Тамчыдан суучак бүдер, суучактан — суулар, суулардан — талайлар, талайлардан тенгистер бүдет. Элбек Совет ороонымда — мен тамчы. Төрөлимө түшкен түбек — менин түбегим. Төрөлимннн женүлери — менин женүүм.

Күжей карара ышталган чөйгөнгө суу урала, очокко асты. Удабас Олег иштег келер. Кыскачак буттарлу тегерик столдын үстнндеги аяктарын калырадып тура, санаазына алтай чөрчөктнн мындый сөстөрн кирди: узун куйрук суй салып, бөрү табарбазын малыбыска, узун јыда тудунып, јуу кирбезнн јуртыбыска.

ЭЗЛИКТИҢ ТУЖУМИ

(Поэт Александр Ередеевтин 50 жажына)

Бежен јаш жагаган кажы ла кижинин јүрүминин: тон калды јирме беш те јажын алза, ол онын эткен-бүдүрген ижинин түжүмин көрөтөн өйгө келижет. Бу јанырган койон јылдын тулаан айынын 12-чи күнинде поэт Александр Ередеевтин 50 жажы толды.

Бир кезикте сананзан, бис бу ла јуукта уулчактар болгоныс. Областьтын орто үредүлү национальный школында кожо үренип, «экилер» де алып ийетенис, кезик арада кутустанып ийип, үредүчилерге де адылтып

туратан эдибис... Бу ок өйдө үлгердин тынду «монызы» бистин каныбыска кирип, амыры јоктон кыйнайтанын канайып ундыыр, нөкөр?.. Је төс керек үредү болгон. Јуу өйинде шыралу өскөн уулчактар эмеш-эмеш оройтып та болзо, је он классты божодоры — бистин эн күч ле эн күүнзеген амадуларыс болгоны база да чын. Он класс — онын ары јанында кандый да јайым, јаан, јараш ла телкем јолдор сезилетен. Бу ок өйдө бичиниш, темдениш, билиниш. Бичиген үлгерлердин бир-бирүзи газетке чыгатан болзо кайдар! Ондый сүүнчи качан болгой не? Сақылта, сақылта. Тыңыскыган јүректің тың сақылтазы. Бис уроктордын кийинде, кыштын корон соогында, сопокторыс тон карга кы-јыражып, Сазон Саймович Суразаковко үлгерлеристи көргүзөр, онын сөзин угар деп, эмеш те јалкуурыш јогынан барып јадарыс. Бис — ол Таныспай Шинжин, Саша Ередеев, Паслей Самык, Тозуул Кадин, Борис Угаров, Валерий Чичинов. Кандый өйлөр болгон эди, кандый на-јылык ла иженчи көгүстеристи јарыткан эди, санаанга кирет пе, Саша

Ередеев?. Улгеристи ол өйлөрдө «Алтайдын чолмоны» газетте иштеген Чалчык Анчинович Чунижековко, радиодо иштеп турган поэт Владимир Качканаковко апарып, кычыртып туратаныс. Онон баштапкы кепке базылган үлгер... Онон баштапкы үлгерлик жуунты!

Сен, Саша, ол жылдарда Баштапкы майдын байрамына учурлап, кандый жарык ла бийик амадулу, кандый жараш сөстөрлү үлгер бичиген эдинг:

Јаш балдардын каткызы
Чечегин болды, чанкыр май!
Јон-калыктын ырызы
Јаркынын болды, јажыл май!

Бисле кожо ол жылдарда үренген нөкөрлөрис эмди кандый жүргүлейт не? Кезигине он классты божоткон өйдөг берн эмдиге јетире јо-лыкпаганыс та бар. Бистин класстын старостазы Зина Максимачева кайда иштеп, кандый жүрет не?.. Уредүни божодоло, Кузбасста шахтер болуп иштеген Борис Шабураков, чолозы «јаан баш», эмди пенсияга чыгып калган дежет. Көрсөң, өйлөр кандый өдүп јат! Бис эмди таадактар ла јаанактар болуп калдыбыс...

Бистин үйенин јаш тужы кату да болгон болзо, је бис ончобыс үредүни ле ишти баалап билгенис. Онын да учун бистердин бирүбис, мениле кожо он класстын кийнинде черүге атанган Борис Угаров, — старшинадан јаны бушлат алып, оны кайкап, јараш көрүп, кийбей, кичееп, үч жылдын бажында јанзам, «Энеме апарып беретем» — деп айтканын эмди сананзанг, каткымчылу да, ачу да.

Мыныла колбой, сенин эртеде бичиген эн баштапкы үлгерлеринин бирүзи санаама кирет:

Јылдар амыр от јатса,
Јүрүмде бисти не кыйнаар?
Ойгор јолло бар јатса,
Отту жүрек не чылаар?
Амыр өйлөр от јатса,
Алтай неге ол артаар?
Ороондор амыр эм јатса,
Окты тегин не ураар?

Александр Ередеев ол өйлөрдө бойынын ла бистин салымысты сананып, амыр-энчүнин агару керегине учурлап, шак мынайда бичиген эди. Мындый төп лө бийик санаа шыра көрбөгөн уулчактын көксине илинер бе?..

Бистин жылдарыс јергелей өткөн лө өдүп јат, Саша. Сен он классты 1956 жылда божодоло, ол ло жылдын күзинде Горно-Алтайсктагы зооветтехникумга кирген. А бис, сего јажыт ла сенен бир јаш јаан уулдар, бу ок тарый черуге атанган эдибис. Черүде Күүгей Төлөсов, эмдиги композитор Александр Тозыяков, мен, Борис Угаров, Сергей Манитов. Бис кандый јакшы самаралар алыжып туратан эдис. Бой-

бойларыбыска кандый кару, жалакай, нак санаалу жүргенис! Сениң, Саша Ередеев, айтканыңла:

Ыраак, ыраак талага
Ырбай берген турналар..
Уурдег аскан кыйгыга
Санааркап калган тайгалар..

Бистин үйениң салымын бириктире көрзө, сүүнип ле оморкоп то отурар аргабыс бар. Бир де кезектей болзо, ойто такып көрүп ле тоолоп ийелик. Борис Алушкин — партия обкомының качызы, Сергей Майманов — партийный-совет ишчи, Альберт Мешкинов — эмчи-врач, Антон Юданов — артист, Ким Абраимов — агроном, Александр Палкин — ученый, физика-математика наукалар кандидаты, көп үредүчилер, ол тоодо: Галина Мегедекова, Лиза Чуннжекова ол ло национальный школдо иштегилейт. Ботпок Кушкулин, Борис Угаров — журналисттер... «Сенде, менде, селемер тууда» деген бирүзи, — сен, мен, Паслей Самык, Таныспай Шинжин, Шатра Шатинов, Эзендей Тоюшев, Сергей Манитов — ончобыс эмди бичиичилер. Ол тужында бистег мындый улус болор деп кем бодогон?.. Айса болзо, өзөгисте ады-жолы өчпөс Василий Константинович Плакас бүткен ле иженген болордон башка. Онын да учун, ол өрөкөн биске килеп ле бисти кичееп, электеп те, эркеледип те туруп болзо, үреткен ле дезег, Саша...

Сениң баштапкы үлгерлик жуунтын — «Эзлик» 1961 жылда кепке базылып чыккан. А мениң баштапкы жуунтым оноң бир жыл озо, 1960 жылда кепке базылган. Сениң бу үлгерлик жуунтынның редакторы поэт Аржан Адаров, а мениң «Жолдорымның» редакторы Лазарь Кокышев болгон эмтир. Ол тушта бис бойыбыс та, бистин редакторларыс та, чындап та, кандый жинт ле эрчимдү уулдар болгоныс, а?.. Сен кыстың жаражын, байла, эр ийденле жаңы ла сезип, жаңы ла кайкаган болорын. Бат, онын да учун мындый жараш сөстөрдн сүүген, эрке көргөн көөркийинге эрнкчели жогынан айткан:

Жылдыстарды тизеле,
Лийи эдип сыйлайын.
Сары айды тудала,
Сырга сулап берейин.

Жараш айткан, Саша Ередеев!.. Эмдиги өйдин бийингнен көргөмдө, агынча айткажын, мениң баштапкы жуунтымда мындый ээлгир жолдыктар ас учурайт ошкош. Мен ол тушта сөстин жаражын бедребей, онын шүүлтезинне аяру салгам. Көрзөн, түндеги жылдыс керегинде сен ол тушта кандый мөрлү айткан: «Кирбиги мөңүн жылдызым бугулдар тоолоп типилдейт» эмезе «Чырбагалдан кушкашка Тамчы ойноп секирди», «Энем агаш кангазын Энчилү соруп отурат», «Суулай берген сур салкын Сүүп кыраны сыймады» — макалу айткан, Саша! Керек де-зе, сен ол тушта салкынның өңин де көрүп билетен эмтирин. «Сур салкын» — сүреен жакшы!

«Эзлик» деп жуунтыдан база бир төртүлүдүктү көргүзүп ийейин:

Ыраакта жүрүп сананзам,
Чыккан жерим тынымдый.
Қажы ла өскөн өлбөңи
Қанымла тудуш немедий.

Сениң бу жолдыктарыңды качан да көрбөй лө билбей жадып, кийинде бого түңгей шүүлтени бистин орус нөкөрис, эмди ады Россияда элбеде жарлу Николай Рубцов база бичиген:

С каждой избою и тучею,
С громом, готовым упасть,
Чувствую самую жгучую,
Самую смертную связь.

Александр Ередеев 1969 жылдан бери областьтын телерадиокомитетинде иштейт. Бу ижиндеги көрүмжилү једимдери учун Александр Янганович Ередеев СССР-дин телерадиокомитетинин Күндүлү грамотазыла, «Радионын ла телекөрүннинн отличниги» деп темдекле кайрал алган...

Мынын алдында Ондой аймакта «40 лет Октября» колхозто Александр Ередеев баш зоотехник болуп беш жыл иштегенни бис база ундыбаган эдибис. Поэт бойынын төрөл журтында жадып ла иштеп турган жылдарда алтай бичинчилер Киңү-Ийинге канча-канча катап барып, онын акту бойына ла ада-энезине јолыгып, куучындажып жүрген...

Поэт үлгер бичир тужында, талай ортодо сок јангыс ортолыкка түңгей. Ол — јангыскан. Ол — каан, ол — бий. Је тегин жүрүмде — ол јаантайын улус ортодо, төрөл јоныла кожо. Төрөл јоныла, төрөгөн-тугандарыла бир тизүде, бир јаан јолдо.

Ередеевтердин билезин ас улус деп айдып болбозыгар. Јаңа өрөкөн лө Таппас карганайдын балдарынын да балдары көп.

Кечире айткажын, эзликтин түжүми жылдардан жылдарга там ла элбейт. «Эзлик» деп жуунтынын кийинде поэт «Јайлунын лириказы», «Комус», «Сургулјын», «Көзимнин чогы», «Чертишке», «Быркурууш чечектер» ле оноң до өскө жуунтылар кепке басып чыгарган.

Поэт балдарга сүрекеј буурзак болуп бүткен кижии. Онын јаан улуска, јашөскүримге учурлаган көп тоолу үлгерлери ле туујыларынан башка, јаш балдар керегинде ас эмес чүмдемелдери бар. Онын бу мындый үлгерин, байла, көп тоолу алтай энелер ле адалар кабайдын јанында туруп шымыранган болор;

Эркеден эрке балам бу,
Эргекче кару уулым бу,
Баламда бошпок колдор бар,
Баласу јараш јыды бар:
Ијииин.
Ијииин.
Ијииин.
Баламды!

Александр Ередеев балдарды ла ар-бүткенди, онын жүзүн ле башка тынар-тындуларын сүүп, олардын тилдерин де ондоп тургандый:

Кей ару-у, кей мөтсү-үй!
Кей жылу-у, кей тату-у!»

Шак мынайда кожондоп, айас тенери алдыла, ак жалаңдардын үстиле адару учат. Онын учужыла кожо поэттин эрү, жалакай, кижилнк күүни. Бис оны сезип ле билип, ого сүүнедис. Уулактарды поэт кандый сөстөрлө журайт, көрзөгөр дө:

Жарды жаза жолдойло,
Жарыжып келген уулактар.
Серемжи жок ойнойло,
Сертендешкен шулмустар
Бут баштай келеле,
«Быч-быч» — сүзүжет.
Чогыла-чогыла түжеле,
Чочып меге көрүжст...

Александр Ередеевтин база бир жаан темазы — ол амыр-энчүни коруп алары. Жуу-чак ойто болбозын! Улус ырысту, жайым, сүүнчилү журтазын. Бу тема поэттин «Эзлик» деп баштапкы жуунтызынан башталала, өскө дө бичиктерин кечире барат. Мен онын тууялары керегинде сөс айтпай жадым. Олорго аңылу шинжү керек. Темдектезе, «Жүректе арткан үн», «Бир чарак аш», «Маринка», «Кызыл чийүлер» ле өскөлөринде де жүрүмнин жүзүн-башка учуралдары, улустын уур ла кайкамчылу салымдары билгир ле элбеде журалат.

Күү күүле күрмелди,
Күүнди өрө көдүрип.
Кижн кнжиле танышты,
Кижилнкти байыдып, —

Поэттин мынайда айдары, ич сезүле сүүнери жолду. Бойынын радиодо узак жылдарга иштегениле колбой, Александр Ередеев Туулу Алтайдын озочыл улузы, бойына жуук ла таныш нөкөрлөри керегинде кандый жылу сөстөр айткан:

Туулу Алтай үни болуп,
Турлууга жылу эзен экелет.
Талдап алган солунды мендеп,
Тагла кожо сеге жетирет —

деп, Александр Ередеев бойынын үни, оны эл-жонго жетирген ле таркаткан «магнитофон-нөкөри» керегинде айдарын база ундыбайт: «Озочылдардын үндерин ортобыска угустын. Эп-аргазын, ижин эл-жоныска жарладыг...»

Эмезе:

Эгчек, жылым кайала
Эчкичи кижн барадат.
Таказы кадай басса ла,
Таштаг чедирген чачылат.

Көрүмжилу журук. Бистинг Туулу Алтайда бүгүн мындый улус аса па? Поэт оморды көрүп, омордын ижине сүүнип ле оморкоп, үлгерлик жолдыктарыла бу улустын күүн-санаазын көдүрерге, оморго бойынын өйинде жөмөжөргө кичеенет.

Кижининг жүрүм-салымы качан да суй ла жеңил болбой јат. Бу јанына Александр Ередеев ле бис те јөпсинип турубыс:

Көзнөги көндөй тураны
Көрөргө кандый коркышту!
Ээзи јок соогон
Эн јурт шимирттү.

Бу жүрүмнин база бир јан сурагы. Бир өйдө бис кичинек јурттарды јоголтконыстын јастыразын эмди јаны сезип, јастырабысты јаны ондоп јадыбыс.

Ар-бүткенди кичеери ле корыйтаны — бистинг өйдинг эн курч ла уур сурагы болуп калды: «Чагал мөшкө чат эдип, чакту малта тийди! Көк чалыны чачылып, көс јажындый төгүлди».

Александр Ередеев бүгүн јакшынак јолдо ло јорыкта. Онын ижи, онын санаазы кажы да өйдө, качан да болзо, төрөл орооныла, төрөл јоныла кожо. Бис поэтинг 50 јажын бүгүн темдектеп, бистинг бу јан јангыртуларлу, јан иженчилү ле, је бу ок өйдө кижн коркыыр чочыдулу өйисте ле чагыста, јирменчи чактын учында, оныла кожо мынајда ајдарга турубыс:

От — јалт. Ыш — бурт!
Ок — су-у-у!
Атпас этти амыр јурт.
Ај,
кем анда мылтыкту?!

Бойымнын кожо үренген, кожо иштеген нөкөрим керегинде ајдып салайын деген сөзимнинг учына чыгып болбодым ошкош. Је ондый да болзо, бу айтканым «ас та болзо, арбынга бодолзын» деп алкап тура, поэтинг бир талдама деген ле јан учур салынган үлгерин база катап эл-јонымла кожо бүгүн тындап угар күүним бар:

Јылдар амыр өт јатса,
Јүрүмде бисти не кыйнаар?
Ојгор јолло бар јатса,
Отту јүрек не чылаар?

Амыр өйлөр өт јатса,
Алтай неге ол артаар.
Ороондор амыр эм јатса,
Окты тегин не уар...

ЭРТЕГИ ЖОЛЫБЫС ЭРЛЕРИ

(Бистин календарь)

ТӨРӨЛ УЛГЕРЛИКТИҢ БАЖЫНДА ТУРГАН

(П. А. Чагат-Строевтин чыкканынан ала 100 жылдыгына)

1887 жылда кочкор айдын 9-чы күнүндө Шабалин аймактын Мыйту журтында чагат сөөктү Александр Трепихиннинг билезинде уул бала чыккан. Абыс оны серкпедө крестеп, Павел деп ат берген. Ол өйлөрдө Мыйту телеут-алтай улустын журты болгон. Алтай литератураны төзөөчилердин бирүзи Чуйдын жолында турган бу кичинекей журтта өскөн.

Павел тогус жаштуда адазы жада калган. Энези Анна Васильевна эки-жаңызын жединип, чыкырууш абага уулчагын отургызып, чаңкыр тууларды таштап, чөлгө, Сростки деп журтка, көчө берген. Тогус жашту Павел орус-алтай уулчактарла жайыла ойноп, Кадыннын толкуларына эжинип, ыраакта чаңкыр ынаарга көжбөйлөй туттуртып салган Бабырган тууга көрүп, Мыйтунын тууларын, Алтайнын эске алынган. А кыштын узун энгиринде энезине тере уужаарга, тон көктөөрине болужатан. Чөлдин карлуу куйундары айланып, жаңыс көзнөктү болчок тураны арай да болзо көмүп салбас. Энези үспекчининг жарыгына кату тереден тондор көктөп, алтай-телеут кожондор кожондойтон. Павел энезинин кожонгына, чөлдин жотконынын күүзине жайкадып, кандый да кайкалду талалар керегинде сананып, тере жуурканнын алдында уйуктап калатан. Тул келинге кем болужар? Жаңыс уулчагын өскүрүп аларга амадап, Анна Васильевна сабарлары ойылганча көктөнүп, курсагын тапкан. Же Павелге он эки жаш толордо, энези жада калган. Өскүстун жүрүминдий ачу жүрүм бар ба? Же онын таайы Яков Васильевич Строев оны Ондой журтка апарып, бойынын Строев деп өбөкөзүн берип, уулы эдип бичидип алган.

Таайы Павелди бичикке үредип аларга амадап, оны Бийсктеги серкпенин школына ийген. Же уулчак бир ле жыл үренеле, кату жүрүмгө чыдажып болбой, Ондойдо жаткан таайына жанып келген. Он үч жашту уулчак. Алтай да, орус та тилди жакшы билер. Онын учун Яков Васильевич уулчакты Филатов деп коюйымга ишчи эдип ийген. «Курсагын бойын тап, бойун азыран, кийин».

Филатов — Монголияла садыжып турган коюйым. Кобдодо онын факториязы бар болгон. Эки жылдын бажында Филатов уулчакты Монголияга апарып, бойынын магазининде иштеткен. Онон Павел Александрович он жылдын бажында, жирме беш жаштуда, коюйымла

жаражып иштеп болбой, төрөл Алтайына жанып келген. Революциянын жылдарына жетире ол Акжолдо, Ильинкада, Ондойдо писарь (качы) болуп иштеген.

Оскүстин ле жоктунын уур жүрүмүн жүргөн, албатызынын базынчыкта, түрениде ле карануйда жатканын көргөн жинт кижин Улу Октябрьдагы социалист революциянын жеңүзүн изүү уткыган. Же жебрен Алтай — карануйда. Мында озочыл ишмекчи класс, интеллигенция жок. Алтай албаты бичик те, орус тил де билбес. Онын учун мында Совет жанды төзөөргө, Лениннин, Улу Октябрьдын үредүзинин учурун жартарга жеңил эмес болгон. Тил билер, бичик билер улус керек. Ол озо ло баштап Акжолдын журт Советинин исполкомынын качызы болуп, оного Ондойдо, Улаганда партийный иштерде иштеп жат. Партия керегинде, революция, Совет жан керегинде жалбышту сөс керек. Ондый сости улуска кем айдар? Жалбыш жүректү, жарык санаалу поэт айдар. Ондый кижин поэт Павел Чагат-Строев болды.

1922 жылда Советтердин онынчы Бастыроссия съездинде Павел Александрович Чагат-Строевтин жаңы төзөлгөн Ойрот (Горно-Алтайский) автоном областтан ВЦИК-тин членине туткан. Алтайдын уулу Совет башкаруунун члени. Мындай бийикке жокту-гойуну көдүргени жаңы ла Совет жагнын шылтузы. Быжыл Улу Октябрьдын революциязынын 70 жылдыгын темдектеп тура, бис алтай албатынын, онын талдама уулдарынын бирүзи, революциянын баштапкы кожончызы Павел Чагат-Строевтин салымына терен ажару эдер учурлу. Граждан жуунун жылдарында жокту-гойу алтай улус Совет жан учун орус-алтай байкулактардын, Колчактын ла Кара-Корумнын кара ийде-күчтерине удурат-нерелүү жуулашкан. Же орус тил ле бичик билбес болгонунан улам ондошпостор до болгон, ого үзеери жүстер тоолу алтай кызыл жуучылардын ады ундылып калган. Темдек эдип бир учурал алайын. Бистин Кайрылык журтта бир Чуйчы деп карган өрөкөн журтаган. Оны улус жаңы ла фронтовик деп билетен. Же качан өрөкөн жада каларда, онын бичиктерин көрөр болзо, ол кызыл партизан да, ЧОН-нын жуучылы да болгон эмтир. Жеңилте де некебеген. Же озор тургускан Совет жан жетенинчи жыл шибеедий туруп жат. Оны кем де, качан да жоголтып болбос. Ол жаңы ойди ле оны корып алары учун өткөн калапту тартыжуларды, жуу-согуштарды баштапкы алтай революционный поэт П. А. Чагат-Строев чүмдемелдеринде көргүзет.

Жаңы ой, жаңы бичиктер, жаңы амадулар, жаңы, кезикте кайкамчылу сөстөр. Бу кайнап, коскорылып турган өйлөрдө Павел Александрович жүргөн ле иштеген. Ол 1924 жылдан ала Уралуда (эмдиги Горно-Алтайскта) журтап, көчүречилердин комиссиясында, литературный коллегияда, бичиктер чыгарар издательстводо, «Кызыл Ойрот» газетин редакциясында иштеген. Шак ла бу жылдарда ол жаңы-жаңы ла баштап бичип турган улусла жууктажып, жаңы алтай литератураны, культураны төзөөринде эрчимдүү туружып жат.

Алтай улусты, анчада ла балдарды, бичикке үредер керек. Жаңы учебниктер керек. «Бичик билери — көстү, бичик билбези — сокор» деп, ол тушта алтай албаты чын айткан. «Чагат-Строевке литературный ижин баштаарга жаан болушты М. В. Мундус-Эдоков жетирген» — деп, С. С. Суразаков «Алтай литература» деп бичигинде темдектейт.

1924 жылда «Ойрот школа» деп учебникте автордын орус тилден көчүргөн чөрчөгн ле «Карындаш» деп баштапкы үлгери кепке базылган.

1926 жылда онын «Ойгор-Баатыр» деп тууязы ак-жарыкка алдына бичик болуп чыккан. Бу Совет ойинде алтай тилле жарлалган баштапкы чүмдемел туузы, анайда ок баштапкы алтай кееркемел бичик болгон.

Бу ла өйдөн ала Павел Александрович алтай литературада эрчимдү иштеп жат. Ол тургуза өйдө сүрекей керектү кычырулу, жартамалду үлгерлер бичийт. Темдектезе, «Колкүчиле жаткандарга», «Чемберленге айткан каруу», «Журткорлорго уткуул», «Комсомолдын жуунына», «Уренерис», «Жарлыкчылардын төгүни», «Күүктин үни», «Жаңы Чуй», «Уч жүзүн кожон».

«Ойгор-Баатыр» деп тууязын Строев өнөтйинн алтай кай чөрчөккө түңей эдип бичиген. Ненин учун дезе мындый эп-аргала бичигени бичик билбес улуска жарт болор. Олор Темир-Кезерди — ишмекчи класс деп, Жер-Кезерди крестьяндар деп, Ойгор-Баатырды Ленин деп ондобрына, жеек жыландар — байлар, буржуйлар деп билерине поэт амадаган. Ол өйлөрдө Чагат-Строевтин үлгерлери бир жанына поэзия, экинчи жанына политграмота болгон деп айдар керек. Онойдо ок жалбышту агитация болгон. Бичик билбес улус жаңы өйди ондоп болбой, комсомол, үредү деген сөстөрдөн коркып туратан. Балдарын, анчада ла кыстарын, үредүге ийбей, комсомолго кийдирбей, кезедип, коркыдып, каргап та туратандар. Же жаңы жүрүм ичкери жүткип жат. Оны кем токтодор? Жинттер комсомолго кирип, кыстар чачын томыртып, үредүге барып жат. Темдек эдип, «Үредүге буудак этпеелдер» деп үлгерди алалык. Комсомолго, үредүге кирерге амадап турган кызын энези адыларда, кызы мынайда айдат:

Азыраган энем де болзон.
Арбаганыг жастыра болды.
Айылдан чыкпай отуратан
Азый өйлөр жогол калды.

Бу жаңы кижин, жаңы өйдин үни. Ол ок кыс бойынын озогы кудай-зак жаңын чачпаган абагайынаг жалтанбай, ого дура айдат:

Карагуйда өскөн бойыг
Каанга кул болдыг,
Кыстарыгды сен чилеп,
Отурап деп бодобо.
Комсомолго олоп кирер,
Кыстап тудар жаңыг жок.
Согорго, тударга санамба,
Кол тийгизер жаңыг жок.

Кыргыз бичиичи Чынгыс Айтматов бу ок өйлөрди бойынын «Баштапкы үредүчи» деп повезинде көргүзет. Бичик билбес кыргыз улус үредүге балдарын бербей жат. Олордын бирүзи айдат: «Менин таадам да, адам да бичик билбес болгон, же мал азыраган, бала азыраган, мал кабырарга бичик не керек?» Бистин де алтай улус андый болгон эмей база, «Ургүлжиге жер-алтайыска жүргенис, бичик билбес болгоныс, же өлбөдис» — дежетен. Сананзам, Чагат-Строев ол Дүйшөн деп кыргыз үредүчиге түней. Ол революциянын, жаңы өйдин жанарчызы. «Уч жүзүн кожон» деп тууязында поэт төрөл калык-жонына жаңы өйдин төс амадузын мынайда жартайт:

Канду жолду каандардыг
Канын чачар өй жеткен.
Катуга жүрген жондорго
Кайрал көрөр күн келген.
Кудай болгон бийлерди
Кургадатан өй жеткен.
Кулга жүрген албаты
Кубуксытан өй келген.
Кулда жүрген бойысты
Коммунисттер айрыды.
Кеен жараш Алтайга
Кеен жайым журтатты.

Чагат-Строевтин үлгерлери «Кызыл Ойрот» газетте ле 1935 жылда алтай поэттердин «Совет Ойроттын өзүми» деп жуунтызында кепке базылган.

Алтай албатызын карануйдан айрып, бичикчи, үредүлү улус эдип аларга Павел Александрович эрчимдү тартышкан деп айдар керек. Ол орус тилден алтай тилге А. Пушкиннин, И. Крыловтын, М. Горькийдин чүмдемелдерин көчүрүп, баштапкы алтай хрестоматияны түргүзарында эрчимдү турушкан. Майдын байрамын, телекейдин ончо ишкүчиле жаткандарынын жүргалын ла карындаштыгын поэт «Күүктин үни» деп үлгеринде көргүзет:

Кажы ла келген жаңы жас
Күүк үниле жарлалат.
Кажы ла жасла Совет жаң
Күчин алынып, тыгып жат.
Жараш күүгим эдерде,
Жалан жерден көк чыгат.
Жал жоктулар жүргаарда,
Жаан бийлер ыйлажат.

Жылдан жылга поэттин үни тыгып жат. Онын үлгерлерин ле «Ойгор-Баатыр» деп тууязын алтай кычыраачылар жакшы билер. Поэттин канатту, жалбышту сөстөри оостон түшпес. Лирмезинчи, одузынчы жылдардын баштапкы жарымында, анчада ла «Кара-Корум» деп тууы ак-жарыкка чыккан кийнинде, Чагат-Строев алтай албатынын сүүген поэди боло берген. Баштапкы үлгерлери агнтацияга жуук.

Олор көп жанында алтай кожоңдордын, кай чөрчөктөрдүн кебиле бичилген. Олорды жетире бичик билбес улус жакшы ондогон. Андый да болзо, жаңыдан, жаңы эп-аргала бичирип керек болгон. Пушкиннин, Горькийдин чүмдемелдерин көчүрүп тура, терен ле чын чүмдемелди канайда бичирип Павел Александрович билип алганы жарт.

1918 жылда март айда Улалуда Кара-Корум деп революцияга каршы буржуазно-националист ууламжылу башкарту төзөлгөн. Оноң адмирал Колчак Сибирьде Советтерди тоскырып, большевиктерди өлтүрүп баштаарда, Кара-Корум Колчактын офицерлеринин уйазы боло берген.

Мыны Чагат-Строев бойы көргөн, Кара-Корумнын кара өзөгүн жакшы билген, онын учун албатыга чынды айдарга, актын агына, каранын каразына чыгарга каламын колына алган. «Ого үзеери 20-чи жылдарда Кара-Корум алтай албатынын жайымы учун тартышкан деп төгүн эмезе билбестег улам жастыра шүүлтелер жайгандар» — деп, Сазон Саймович бичиген. Павел Александрович бойынын бийик чүмдемелдү, партийный чындыкту тууязын «Кара-Корум» деп тегиндү адаган эмес.

Кара-Корум кайдаг бүткен,
Кара албаты билер бе?
Кара канын неге төккөн,
Кайран жондор билер бе?
Учынаг бери угужып,
Учына мынын чыгалдар.
Төзүнөн бери шүүжип,
Төгүн-чынын билелдер —

деп, Чагат-Строев тууязын баштап жат. Ол алтай албатызына Кара-Корумнын чын кеберин, чын учурын жартап жат. Оны кандый улус башкарган, 1918 жылда 6 марттан 12 мартка жетире өткөн төзөөчи съездте кемдер болгон:

Кара-Корумнын ол жуунына
Кардын көдүрбес байлар жуулат.
Качы, абыс улустар жүрет,
Качкын, баскын бийлер келет.

Олордын айткан сөстөри кандый? Поэт олорды мынайда сөгө-быча айдат:

Ээлип туруп эсер айтты:
«Эрлү бүткен эр эдим,
Эсер кижин мен турум.
Элге-жонго элчи этсе,
Эптеп жанды айдарым».
Кайыжып туруп кадет айтты:
«Кату башкаруга болуш эдер
Кадет кижин мен эдим.
Коммунист жаңынаг башка
Кандый да жагга болужарым».

Граждан жуу кандый ла албатыга кыйын, өлүм экелген, же алтай албатыга анчада ла уур-күч болгон. Колчактын, Кара-Корумнын Туулу Алтайда шибееденген отрядтары алтай улусты албан-күчле жуу-чакка көдүргөн, өлтүргөн, чыбыктаган, кезеткен. Керек десе Монгол, Сойон жерине, Эжен каан жерине көчсин деп некеген. Алтай улус оолорло кожо барбаста, Кара-Корумнын бийлери мынайда кезеткен:

Бисле барбаган киж
Бистен жакшы сурабазын.
Бу Алтайда журтап жадып,
Бурудан качар деп сананбазын.
Ойто эбирип келзебис,
Ончозын кырып, бүртерибис.
Кызыл болуп арткандардын
Кыл мойындарын кезерибис.

Поэмада жүрүмде чын болгон учуралдар көргүзүлүп, чын жүргөн улустын аттары адалып жат. Полковник Сатуниннин, есаул Кайгородовтын канду керектери, алтай албатынын трагедиясы, Долгихтин жуучылдарынын ат-нерелү керектери жүрүмдик, чындык дейтен эп-аргаларла көргүзүлүп жат. Төрөл алтай албатысына чын жайымды, ырысту жүрүмди, национальный автономияны жаңыс ла Россия, большевиктердин партиясы, орус пролетариат берерин Чагат-Строев жакшы биллип, мынайда бичип жат:

Каанды чачкан орус албаты
Карындаш алтайларга колын сунды.
Кыйыннап Алтайды айрырга
Кызыл Черүниң частьтары келди.

Туулу Алтайда граждан жуу 1922 жылга жетире өткөн. Бу канду жуу-согушта, косколоңдо ол тушта коркышту көп алтай улус өлгөн. «Граждан жуунын үч жылынын туркунына жуу-чактан, оспо, тиф оорулардан 60 мунг алтайлардын жүк ле 50 проценти тирү арткан. Калганчы өйлөрдө оолордын тоозы 30 та мунга жетпей жат... Мал ажын айдай берерде, бүткүл билелер, айылдар жоголып калды» — деп, 1921 жылда июнь айда уездный революционный комитет Алтай губземотделге бичиген (ГАГААО, ф. 5, ед. хр. 42, оп. 1).

Онын да учун жайалталу поэт жүрегинин ачу сызыла ээнзирей берген өзөктөрдү көрүп, карыкчалду бичнири жолду:

Жон журтаган жерлерде
Жонжолой өлгөн өзүп калт.
Жон жыргалын сананза,
Жоктомчылу неме болт.
Турлу турган жерлерде
Туман өлгөн өзүп калт.
Ачу терин сананза,
Ачимчылу неме болт.

«Кара-Корум» алтай литературада аңылу жерде туруп жат. Ол

эмдиге јетире бойынын учурин жылытпаган. Оңдо П. А. Чагат-Строев чынды, јангыс ла улу чынды айдып турганы јарамыкту.

Улу Октябрьдын социалист революциязынын 70 жылдыгын байрамдаар ой јууктап келди. Ол јаркынду ойлордин ару салкыны бүгүңги де күнди јарыдып, јаныртып, өскөртип турганын бис билип јадыс. Чынды јарымдай эмес, чынды толо айдыгар деп, партия биске бүгүн айдып јат. Ол көгүсте туйуксынышты, јалтанышты, тескери сананышты јоголтып барат деп айдар күүним бар.

Јаш үйеге, анчада ла јангы баштап бичип турган улуска «Кара-Корум» деп туујыны катап-катап кычырып көригер деп айдар күүним бар. Ненин учун дезе, ол бүгүңги јүрүмле, бүгүңги революционный ойлө јуук колбулу. Бистин ончобыс совет улустын најылыгын тамтыңыдар учурлу. Қажы ла кижи јангыс бойынын албатызынын ырызы учун тартыжар эмес, ончо совет улустын ырызы учун тартыжар учурлу.

Чагат-Строев иштеер ле јүрер тушта бу сурактар курч турган ла јаан ајаруда болгон. Онын учун баштапкы алтай революционный поэт керегинде айдып тура, бүгүңги күндер керегинде айтпаска болбос.

Алтайдын атту-чуулу бичиичизи Л. Кокышев Чагат-Строевти поэзия айынча үредүчим болгон дейтен. Онын јайаандыгын С. С. Суразаков сүрекей бийик баалаган.

Бис Павел Александрович Чагат-Строевти революциянын јангарчызы, јайалталу поэт деп бийик тооп јадыбыс. Ол алтай литературада, Туулу Алтайдын историязында үргүлјиге артып калар. Ол бүгүн де бисти ак-чек јүрерине, улу чынды айдарына үредип јат.

А. АДАРОВ

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВИЧ КУЧИЯКТЫҢ САЛЫМЫ

Баштапкы бөлүк

Алтай жерибистин ле албаты-быстын историязын жакшы билип аларга турган болзобус, бис П. В. Кучиякты эзелей, онын ады-жолун адабай, канайып та болзо, ичкери көндүгип болзобу-бу. Бойыгар да көрзөгөр бу экиленип эжерленген сөстөрдү: алтай проза ла Кучияк, алтай поэзия ла Кучияк, алтай драма ла Кучияк, Кучияк ла алтай фольклор, алтай театр ла Кучияк, Кучияк — кайчы... Алтай ли-тературага, жок, бастыра алтай

культурага, керек десе текши алтай историяга П. В. Кучияк-тын ады терең шинип калган.

Атту-чуулу историк, академик Н. М. Дружинин П. В. Кучияк керегинде мынайда айткан: «Онын бастыра жүрүмү, ич ке-бери — бистин ороонго Октябрь революция экелген жаан учурлу солынталардын жаркыны. Кажы ла калык бойынын бастыра ар-галарын көргүзип, жаан өзүмдү једимдерге јединген. Бу эл-јон-дордын эн јайалталулары биле-рин тереңжидерге ле кенжидерге кичеенген. Төрөл албатызына болужып тура, олоо телекейлик культуранын өзүмине бойынын камаанын база јетирген».

Ады жарлу бичиичи, П. В. Ку-чияктын јуук нөкөри, СССР-дин Государственный сыйынын лауреады А. Л. Коптеловтын бичигениле болзо, «П. В. Кучи-яктын бастыра жүрүми сүрекеј јаан учурлу ла јилбилү јорыкка түйгөј болгон: ыш-түдүндү чадыр айылдан жарык турага, ээн өзөк-төн городко, бичик билбес ан-чылар ортозынан совет бичиичи-лердин билезине, јарымдай кий-

лик калыктардан јакшынак карындаштык телекейдеги озочыл эл-јондорго, карануй ла тапчы јерден эмдиги јангы культуранын бийигине. Мынызы јакшынак јорык болгон. Ырыстын ла сүүнчинин јол-јорыгы».

Немец академик Эдуард Винтер П. В. Кучняктын 80 жылдыгына учурлай бистин областька ийген уткуулында мынайда айткан: «П. В. Кучнякты эзеп, онын мөңкүлик ады-јолын бийиктедип тура, бис Туулу Алтайдын ла ГДР-дин колбуларын там теренжидип ле тыңыдып јадыбыс».

ГДР-да П. В. Кучняктын ады-јолын ненин учун билер дегежин, онын јүрүми ле јайаандыгы керегинде бичиген ле немец тил-ле јарлаган эн баштапкы кижин ады јарлу немец бичинчи-коммунист Франц Вайскопф болгон. Ол 1932 жылда Туулу Алтайга үйиле, Алекс Веддингге, база бичинчиле, кожо мындагы јаткан ас-мас алтайлардын Улу Октябрьдагы Социалистический революциядан улам камызылган көрүмжилү ле јозокту јүрүмиле таныжарга келгилеген. Олорды тайга-ташту, кату орык јолдорлу, јараш ла кеен Алтай ичиле баштап өткүрген кижин П. В. Кучняк, ненин учун дезе төрөл јерин, албаты-јонын, онын историзын, культуразын ла тилин

онон јакшы билер кижин ол тушта јок болгон. Онын кийнинде, Кучняктын бойын да Майманын, Эликманардын, Шабалиннин, Ондойдын улузы јакшы билетен. А Улаганнын малчылары, П. В. Кучняк мында јаантайын јорыктап ла иштеп јүргенинен улам, оны бойынын кижизи деп чотоп туратан. Онын да учун јангыс немец бичинчилерди эмес, је ады јарлу совет поэттерди ле прозаиктерди Алтай ичиле база үйдежип јүретен. А. Л. Коптелов нөкөриле кожо Туулу Алтайды канча катап керибеди деп айдар! Бу јорыктарда П. В. Кучняк јангы таныштарына ла на-јыларына јангыс та кеп-куучындар, чөрчөктөр, куулгазын куучындар, история куучындар айткан эмес, је бойынын јүрүми керегинде кееркемжилү ле јилбилү куучындар айдатан. Онын јүрүми керегинде Франц Вайскопф ло А. Л. Коптелов јаан очерктер бичиген. Олордын бичиктерине тайанып, нөкөрлөринин ле таныштарынын эске алынганын, бичинчинин дневниктерин, самараларын чотко алып, П. В. Кучняктын јүрүми ле салымы, онын јайаандыгы керегинде бу эрегимди слерге айдайын деп амадап турум, күндүлү кычыраачылар.

Эмди јарлу историк Е. И. Чистякова Москванын университетинде үренип турарда, 1937 жылда Туулу Алтайга келип јүреле,

П. В. Кучнякка танышкан. Кийинде Москвага јанып барала, ол Кучнякка чийген самараларында көп сурактардын аайына

чыгарга оноң болуш сурап тура-
тан. Кучияк күчсинбей, иит сту-
денттин сурактарына карууны
толо бичип беретен. Темдектезе,
Павел Васильевич Кучияк бойы-
нын угы-төзин айдып берзин де-
ген суракка ол Е. Чистяковага
мынайда бичип жат: «Бистердин,
маймандардын, угы-төзис Ыр-
гайдан башталган. Ол бойынын
сөөгин билбеген. Ыргайда эки
уул болгон. Ыргай карыйла, уул-
дарына айдып туратан: "Сен, жа-
ан уулым, жаантайын кара темир
тудуп, узанып жадын, сенин
сөөгин кара майман болзын.
Сен, кичү уулым, акага көмүр
өртөп бередиң, мынан улам баш-
чырайын да кара-көк; сенин сөө-
гин көгөл майман болзын,.. Ка-
ра ла көгөл майман мынан тар-
кап баштаган. Жаан уулынан,
Талайшикиден, Кураган чык-
кан, Кураганнан — Акпурун,
Акпуруннан — Кедреш, Кедреш-
тен — Орузак, Орузактан — Ку-
каш, Кукаштан — Чөлүжек, Чө-

лүжектен — Кучыйак, Кучыйак-
тан — Капшаай, Капшаайдан —
Чочуш, Чочуштан — Ийт-Кулак
(Павел Васильевич), Ийт-Кулак-
тан — Ваня, Коля, Марат. Анай-
дарда, Ыргайдан менин уулда-
рыма жетире 13 үйе өткөн».

Бот кандый көгүс-көрүм! Эм-
диги үйе таадазынан ары улус-
ты билбес. Он үч үйе маймандар-
дын ады-жолун, керек десе жү-
рүм-салымын да П. В. Кучияк
билер болгон. Темдектезе, Ору-
зак керегинде ол А. Коптеловко
мынайда айткан: алтайлар күн-
герлерге кыстадып, орустардын
шибеелеринин жанына көчкөн.
Мында маймандардын билезин-
де ак чырайлу, сары чачту, чап-
чаңкыр көстү уулчак чыккан,
онын учун оны Орузак деп адап
салган. Онын уулынын уулы
атту-чуулу кам Чөлүжек болгон.
Чөлүжектин уулы Кучыйак —
Павел Васильевичтин адазынын
таадазы...

* * *

1897 жылда 17 мартта Куйум-
да журтаган Чочуш ла Ајымаш-
тын билезинде үчинчи уулчак
чыккан. Мынан озо чыккан бал-
дар тос жабынтылу айылда соок-
ко алдыртып божоп калгылаган.
Же Чочуш ла Ајымаштын санаа-
зыла болзо, кичинек балдарды
ада-энезинен көрмөстөр истежип
блаап, ол жерге апарып турган.
Айдарда көрмөстөрди мекелеер
деп сүмеленип, тынар-тынду не-
ме баланы билбезин, керексibe-
зин деп, уулчакты өнөтийин жа-
ман атла Ийт-Кулак деп адайла,

онын кулагына ийттин түгин
сырга эдип, илип бергилеген.

Адазы Чочуш саң башка кы-
лык-жанду кижиге болгон. Бойы
кам. Же ненин де учун абыстарга
жайылып турган. Алдынан бойы
(болушчы жогынан) та канайып
та бичикке үренип алган. Бичик-
ке ол бүткен, уулын база бичик-
чи болзын деп тын киченген,
албаданган. Керек десе айлында
школ ачар деп сананала, Чамал-
га барып, абыстардан бичиктер
садып алала, үч-төрт балдар жууп
алып үреткен. Балдарга аң-куш-

тын жүрүми керегинде чөрчөк айдып беретен. Уулына ла кыстарына ол кару болгон. Кучняктын сыйны Кыстан эске алынганыла, Чочуш балдарына кару-зып, мынайда кожондойтон:

Адару деген малым бар,
Адыжок деген уулым бар
Тобрак кептү токым бар.
Балкаш кептү байым бар.
Ажымаш деген эмсеним бар.
Нанка, Кыстан кыстарым бар.

Адазынын кожонгын кичинек Ийт-Кулак соныркап, сүүнип угуп туратан. Мынан көргөнисте, Чочуш бу өйдө кам жагынан айрылып барар күүндү болгон, ненин учун десе, ол креске түшкөн улусты жарадып турган. Онын кийинде, бойыгар да бодозоор, кам болгон кичи абысла нажылажар ба, балдарын «абыстын бичигине» үредер бе? Чочуш кам укту улустан да таркаган болзо, же эмди «Агарулардын жүрүмин» же «Библияны» кычырган кийинде, камдаар жагын токтодып салган. «Кандый жанды жандаар, кандый кудайга бүдер?» — бу сурактардын аайына Чочуш чыгып болбой, узак кыйналып, ал-санаага алдыртып жүргөн. Ол азыйда да, абыстардын бичиктерин кычыргалакта да, каа-жаада ла камдап жүргөн. Шыралу санааркаштаг чыгып болбой, ол эдреп, санаазын ычкынып турар болды. Бир катап ол кенете жоголып калды. Уч күннин бажында онын сөөгин Куйум бажында тапкылаган. Улустар кайкажып, «Чочушты көрмөстөри жиген» дешкен. Ол тужында Ийт-Кулакка сегис жаш толгон. Энези экин-

чи кижиге барган. Ийт-Кулакка энезиле кожо жадарга келишпеди, ненин учун десе өй адазы «жүүлгек Чочуштын уулы меге керек жок» — деп айткан.

Бу өйдө Кениден майдандардын жайзаны төрөөнзип, Куйумга келеле, өскүс баланы апарар деп сананып алган. Же Баргаа-жааназынын шылтузында Ийт-Кулак качып, жайзаннан жажынып, Капшаай таадазыла кожо жадарга артып калды. Таадазы озогы жагын жагдап, тургузуларына (озогы наадай-кудайларына) тайылгалар тайып туратан, анчада ла төрөөн кичи оорыганда. «Эски кабайга (менин таадамнын адазын жайкаган кабайга) жүзүн-жүүр оогош сөөктөрдөн, шилдердин оодыгынан тизип салган шалтракты буулап салатан. Бу кабайда жаткан балдардын кинин кезип, оны тере баштыгашка көктөйлө, илип салатан. Айылдын эр жагында жагыс эр улус отуратан, а он жагында — үй улус» — деп, П. В. Кучияк Вайскопфко куучындаган.

Же андый да болзо, Капшаай бу өйдө креске түшкөн кичи болгон. Христиан жагын жагдап турган. Бойын «мен Капшаай эмес, мен Лесандра» — деп чынаркап, улусты түзедип туратан.

Капшаай керегинде П. В. Кучияк мынайда эске алынат: «Таадам кырс, керик кичи болгон. Жаштан ала мен ого өлөн чабып жүргем. Кой кабыртып, мени өскө кижиге база берген. Бир карган апшыйакла кожо 400 кой кабырганыс. Акча-жалын таадам

алатан. Беш жыл кой кабырып жүрдим. Онон ойто таадамнын иш-тожын бүдүрүп жүрдим. Качан Куйумда церковно-приходской школ ачыларда, священник Капшаай таадамнан мени анаар үренерге ийзин деп некеген. Таадам баштап мойноп ийген, же онын кийнинде жобин берген. Же түңей ле айылда бастыра ишти бүдүреринен жайлатпаган. Мен бичириге ле кычырарга чала-була үренип алдым. Бир эмеш орус тилге үренип алдым. Же бисти жаңыс ла мүргүүл кычырарга үреткендер, агару кудайлардын жүрүми керегинде бичиктер кычырткан».

Ийт-Кулактын экинчи таадазы (энезинин адазы) Шонкор Шүнеков атту-чуулу кайчы болгон. Бойы сырсак, сыны кичинек те болзо, же онын кайына, үнинин жаңылгазына бастыра улус кайкажатан. Таадазы айткан баатырлардын жүрүми, олордын ойгор керектери Ийт-Кулактын күүнин көдүрүп, жаан керектерге кычырып туратан. Шонкор бир чөрчөкти жети де түннин туркунына кайлаар аргалу болгон. Шонкор Ийтлаштын күүнин соотпоско ого жаңы-жаңы чөрчөктөр айдып, кызынын уулы онын кайын онон ары көндүктирер, улалтар, Ийт-Кулак кайчы болор деп иженип турган.

Ийт-Кулактын Баргаа жааназы, — Шонкордын сыйны, Капшаайдын үйи, тили чечен, куучынчы, чөрчөкчи, кожончы кийжи болгон, кай чөрчөкти де эптү ле ээлгир үлгерлеп айдып туратан. Шонкор таадазынын ла Баргаа

жааназынын айткан чөрчөктөрүн, «жааннын айтканын жаңыкка сал, карганнын айтканын капка сал» деген бирүзи, Ийт-Кулак ундыбай, төкпөй-чачпай санаа-зында ла жүрегинде кереестеп ле чеберлеп, жаанаганча алып жүрген.

Бир катап Капшаай таадазына Чамалдан Апанаев деп абыс келеле, ого мынайда айтты: «Бу сенде жаткан уулыннын уулын меге берет, мен онон кара абыс белетейтем». Кара абыс деп ол тужында бичикке ле абыстын ижине үренип алган серкпедеге алтай священниктерди адап тургулайтан. Капшаай алаңзыган аайлу унчукпай турарда, Апанаев ого бүдүмжилеп, мынайда айтты: «Ол сенин жүрүмүн жаңыс болзын, су-кадыгын бек болзын деп кудайга мүргип жүрер». Капшаай ол тужында жобин түрген берип ийген, ненин учун десе ол бу ойдө оору-тымудан чыкпай, шыралап жүрген. Онойып Ийт-Кулакты Апанаев абыс Чамалга экелди. Мында алтай миссияда иштегендер эн артык одорлорды, кыраларды ээленип алып, байып ла сайрап жаткандар.

Ийт-Кулакты Апанаев абыс баштап креске түшпеген «инордец» деп жаман көрүп, оны таскакта кондырып турган. Качы-абыстарга ол үредүнин кийинде суу тажып, одын жарып жүрер жаңду болды. Ажанарга жаңыс столго отургыспайтандар. Ончозы ажанып, таркажа ла бергенде, столго жууктадатан. Ийт-Кулак кудайдын жаңына кирбеске тыг ла чиренген. Керек десе кежегезин де кестирерге мойножып

ийген, нениң учун десе кејегеде кижиниң сүнези бар деген эр-мекти ол јаан улустан угуп жүретен. Ого үзеери Ийт-Кулактын энези ле таайы Чамалга атанар алдында ого мынайда јакыгандар: «Абыстың андый-мындый кей-кебизин сөзине кирбе, сен јаанап келген, кам болор учурлууг». П. В. Кучияк бу учурал керегинде Вайскопфо мынайда айткан: «Је, јаан удабай таадам келеле, кејегемди бойы кезип салды. Андый да болзо, мени өскө улусла кожо ажандырбай турдылар. «Креске түшсен, адан-нын тынын алган эрлик сени канайып та болбос» — деп, мени бүдүмжилеп турдылар. Эренгистелип турар болдым. Мениң санаамла болзо, јер-телекейди, тындуларды, не-немени јайаган јайаачы болор учурлу, је камдардын айтканыла болзо, јайаачы деген неме јок. Монахтар айдар болзо, бу јарт эмес сурактарга карууны јаңыс библияны кычырып тапкадыйын дежер. База бир неме: ончо улусла кожо јаңыс столдо ажанар арга јаңыс креске түшкен сонгында берилер. Јарым јылдын бажында мени креске түжүргилеерде, тың сүүндим». Эмди ого Ийт-Кулак деп аттын ордына Павел деп ат бериледи.

Је, јеткер түңгей ле јен алдында болды. Креске түшкенинен бери эки ле недеге өткөн кийинде, болгобос јанынаң Павел малтаның мизин сындырган. Абыс Апанаев калаптанала, «сенин малтага тургадый не јөбжөң бар» — дейле, Павелди тың сабаган. Уулчак ачынала, таада-

зына јана берген. Кучияк Вайскопфо бу тал-табышту керек керегинде мынайда айткан:

— Абыс таадама бир беш-алты кирези самара ийген — мени ойто келзин деп некеген. «Одын јарган учун кийим берерим» — деп сөзин берген, а «Суу тажыган учун он пакча таңгы берерим» — деди. Је мен абыстың бу сөзинең мойноп ийдим.

Таадазында јадып, Кучияк улуска јалданып, жүзүн-жүүр иш бүдүрген. Иштеп алган акказын таадазына кара калан төлөөргө табыштырып турган.

П. В. Кучиякка он тогус јагы бүдерде, ого Капшаай таадазы кижин алып берер деп шүүнип алды. Кучияктын јурт төзөгөни керегинде бичипчилер ле сөгүшчилер јаңыс катап айткан эмес. Је андый да болзо, онын Вайскопфо айткан куучынын угалыктар:

— Кижин алар деп мениле јөптөшкилебеди, күүнимди сурагылабады. Мениң салымымды менизи јогынаң аайлап салгылады. Бир катап таадам адын ээртейле, Чамалга атанды. Анда ол эки күн болгон. «Самовар јазадып барып јадым» — деп, анаар атанган. Јанып келерде, јаанамнын «је, керек кандый өтти?» — деп сурагына, «сүрекеј јакшы» — деп, каруу берди. Бу кыска эрмектин учурын мен ол тужында ондободым. Уч күн өткөн кийинде таадам катап Чамалга атанарда, немениң аайын сезип ийдим. Ол ло күн энирде таадам једип келди. Ол меге кижин таап бергени керегинде айтты. «Ада-энезиле куучындажып койдым» —

деп айтты. Мен ал-сагышка тў-
деп бердим, же жаан улуска удура
сөс айтпас жанду болгон. Бир
канча күн өткөн соңында мен
таадамла Чамалга кожо бардым.
Мында узак ойдинг туркунына
«саду-куучын» өттү. Шаалтанын
кеми мындай болгон: алатан
кижи учун үч жүс салковой акча
ла төрт ат берер...

Таадазы онын журтын, салы-
мын анайда башкарып салды.
П. В. Кучияктын үйи Анна Мак-
симовна сүрекей киленкей ле
жакшы кылык-жанду кижги болгон
деп, оны билер улус эмдиге жети-
ре айдышканча. Ол көп балдар-
дын энези, оморды өскүрген, чы-
даткан, турумкай кижги. П. В. Ку-
чияк городто жадып, жорыктап
жүре бергенде (а онын жорыгы
кажы ла жыл бир айдан ала он
айга жетире улалатан), балдарды
тойу-токко ло ару-чекке туткан
кижи Анна Максимовна болгон.
Олордын кичинек айлында төрө-
өн-туугандар жаантайын жык тол-
тыра болотон. Же чыйрак ла чы-
дамкыр Анна Максимовна ончо
ишти жагыс бойы бүдүрүп сала-
тан.

Кижги алган кийнинде Кучияк
таадазынан алдынан башка жа-
дып, тудунар-кабынар неме жөөп
алар деп, төгөт кайылтып, оок-
тобыр неме узанып, оны жеңил
баала садып жүрди. Же бу амыр
иш-тошты баштапкы телекейлик
империалист жуу үзе сокты. Ол
өйлөр керегинде П. В. Кучияк
мынайда бичиген: «Удабастан,
кижи алганымнан бери бир кан-
ча күндөр өткөн кийнинде, мени
өскө алтайларла кожо жууга
ийгиледи. Же бистерге фронттын

жанында жолдор ло күрлер жазат-
кылады. Туу-тайга жок жерлерди
мен энг ле баштап мында көрдим.
Город деп мени, темир жолды,
автомашиналарды, пароходтор-
ды мен мында баштапкы катап
көрдим. Баштап бис Минск ле
Бобруйск городтордын жанында
таш жол жазадыс, онын кийнинде
деподо иштедис. Бис пленге жүр-
ген улуска түней болдыс. Бис-
тинг бирүбис те орус тилди бил-
бес болгон. Крестьяндар, ишмек-
чилер туштаганда, орустап чала-
була ла эрмектежетенис.

Айлыбыска жедип келерибисте
(1917 жылда — С. К.), бир де
неме солынбаган, ол ло бойы...
Телекейдеги өткөн тал-табыш
мени соныркатпады. Сибирьде
ле керек десе Алтайда кандый
солундар өдүп турганы керегин-
де табыштарды мен бир де эмеш
аайлабай тургам. Октябрьский
революция керегинде солунды
мен жагыс бир беш пе, айла ал-
ты ба неделенин бажында ук-
тым. Газет деп неме бисте жок
болгон... Большевик, Кара-Ко-
рум, Колчак деп табыштарды
угуп туратаныс ла. Же бу не
учурлу согуш-тартыш болгонын
бис оңдобой турганыс. Жуу-чак,
тал-табыш жагыста да өдүп тур-
ган болзо, Кара-Корум парти-
зандарга туй соктыртып, Монго-
лияга качып та барган болзо,
бастыра Алтайда Совет жаң тө-
зөлгөн дө болзо, мен онын аай-
ын-төйүн, учурын, бистинг жер-
деги өскө улус ок чылап, бил-
бей тургам. Чопош то тал-табыш-
ту жолдордон туура турган».

Бу сөстөрдөн көргөннесте,

П. В. Кучняк революциянын учурын 1917 жылдан ала 1919 жылдарга жетире ондоп болбогонуна улам жастыра алтам да алтаарга келишкен. Же кийинде ол бойынын ак-чек жүрүмү бу жастыра алтамын түзөткөн, актаган...

Же П. В. Кучняктын жүрүмүн, салымын бир аай эдип, онон ары көрөликтер.

1917 жылда жаскыда фронттын жанында иштеп турган алтайларды, олардын тоозында П. В. Кучнякты, жандыргылады. Февральда өткөн революция ла кааннын ширеэзи антарылганы керегинде жолой уккулаган.

П. В. Кучняк Белоруссиядан чыгала, бир айдын бажында айлына једип келзе, бир де неме солынбаган. Кобылар сайын чачылган айылдар анда-мында содойгылап, азийдагы ла бойы тургулады. Каан антарылган деген солун-табыш бу јерге јеткелек эмтир. Кучняк эмди бир уулду болуп калыптыр. Эскиз јеткен айлын ондоп салала, адарула уружып, узанып, төгөт кайылтып, улуска өдүк көктөп, јалданып жүрди. Бир-эки мал туткан, бир эмеш арба салган. Онойып ла оок-тобыр иш иштеп жүрди.

1918—1919 жылдарда Туулу Алтайда класс тартыжу эн бийик кемине јеткен. Кызылгвардиянын черүзи колчакчыларга ондонорго бербей, согулта үзее-ри согулта јетирген. 1919 жылдын учкары Чуйдын трагы өштүниг арткан-калган черүзинин абрачанактарыла толуп калган. Кол-

чактын черүзи гран ары јаар, Монголияга, качып бараткан. Олорло кожо којойымдар, байлар, кулактар, кам-абыстар, жүзүн-жүүр чиновниктер баргылаган. Актардын офицерлери журтарга ла өзөктөргө кирип, эр улусты албанла бойынын черүзине кожуп, Көш-Агаш јаар көндүкти. П. В. Кучняк актардын черүзине база мобилизация аайынча кирген. Ак карательдердин сөзинен мойножып көр, ол тужында кату кыйынду өлүмнен бойын да, билен де, керек десе бала-баркан да айрылып болбос эди. Ырыс болуп, актарды баштаган Сатунин Јодродо шыркаладала өлө берерде, јан блаашкан кайгородовтор кырыжып-керижип турганча, бир канча алтайлар, олардын тоозында Кучняк, качкылап барала, ойто айлына келгилеген. Же Чопошко јанып келзе, мында тал-табыш база күүлеп турган. Чопоштын кооперативин башкарып турган колчакчы Тундуков улусты мынайда сайгактап турды: «Советтер учун тартыжалыктар, је коммунисттер јогынан...» Тундуковтын айтканыла болзо, коммунисттер алтай эр улусты јалчы эдип аларга турган, олардын уй-малын, бор-ботко јөөжөзин блаарга шыйдынып јаткан. Кийинде бу өйлөр керегинде П. В. Кучняк мынайда айткан: «Айдарда, мен немениг аайын ондобой салала, нчимде мынайда санандым: большевиктер бистинг ас-мас уй-малыбысты, эски-саскы јөөжөбисти блаап алатан эмтир, а бисти бойыбысты кулданып иштендиретен эм-

тир. Бис жарым жылдын туркунына ас-мас уй-малыбысты айдаганча, агаш-таштын ортозында жаттыбыс. Эмегендерибис, балабаркабыс төмөн өзөктө артып калган. Баштапкы неделеле кызылдарла тар-мар тартыжып та ийгенис; олор до адып турган, бис база удур адыжып турдыбыс. Шыркалаткан улус табылды. Төрт пө, беш пе кижилди. Кыш башталды — эки ай тайгада жанынып жүрдис. Онон яс келди, кызылдардын ийдези там тыгып, женү үзеери женү алып тургулады. Курсак-тамактан бис чучурап жүрдибис. Төмөн жаткан кыраларыбыс сүрүлбей жатканын бис күүн-күч жогынан көрүп турар болдыбыс. Бистин биригүбис табынча жайрадыла берди. Качан жаскыда партизандардын кызыл командири Жаламаннын арысканду тайгаларын ажып, Кайгородовтын бандазынын бажын баскан деп табыш угуларда, бис, жети кижилди, ол тоодо мен, турган жерибисти таштап атандыбыс. Бис аттарыбысты минеле, Чамалга келип, мылтыктарыбысты комендатурага табыштырып бердис. Кызыл командир бисти шылап угала, мынайда айтты: «Айлыгарга жаныгар, иштегер! Слерге эмеш те болзо, үредү керек. Бис ненин учун тартыжып турганыбысты билип аларга албаданыгар. Советтер слер учун тартыжып жат. Советтерле кожо болзогор, коркыйтан немегер жок, ак бандаларга база катап качып барзагар, ол тужында килемжи сакабагар!»

П. В. Кучияктын бу эрмегине

кирижип, бойымнан бир жартамал айдайын.

Бандиттердин биригүлери 1921 жылда төзөлгөн. Чамал ичиле Семенектин бандазы башбиленип турган. Чуйдын трагы ичиле Төжлөй казырланып турган. Кайгородовтын бандазы Монголиядан Туулу Алтайга сентябрь айда 1921 жылда табарып, совет жаңды жоголтор деп пландап алды. Олордон до өскө көп бандиттердин биригүлери Алтайды коскорып, улуска амыр жадын бербей, олорды шыраладып, кыйнап, өлтүрүп жүргендер. Бу бандаларды башкарып турган улус байлар, кулактар, Колчактын ок офицерлери. Революциянын учурын оңдобой жүрген кезик жокту-гойулар байлардын төгүнине кирип, олордын каршулу керектеринде арга жокто турушкан.

Туулу Алтайдын большевиктерин бу айалганы чотко алып, мындый жөп чыгарган: бандитизмде турушкандар бойынын акту күүниле мылтыктарын таштаза, олордын кызыл тынын кыйбас деп ижемжилү сөс берилип жат. А бандиттерге албанла баргандарды, неменин аайын оңдобой, бандаларга киришкен тегин улусты, олор бойынын акту күүниле кызылдарга бактыртса, айылдарына жандырат.

Мындый политикадан улам, төгүндеттирген жокту-гойулар бандиттердин уйаларын таштап, айылдарына жанып, табынча революциянын, Совет жаннын учурын билип, жаңы жүрүм учун эрчимдү тартыжа берилеген.

Тегин алтай улус жаан түре-

бердим: «Чын, бу кижн канайа-канайа бербезин». Је не де болбоды. Бу күннег ала серкпе, кудай, агарулар керегинде сананбас болдым. Бастыра жүрүмим жаңыдан башталды».

П. В. Кучияктын бу куучынын кычырып, азыйда карануйда јаткан алтайлар эмди жаңы ойдо революциядан тазыл ла ийде алынып, жаңы жүрүмге удур кандый јаан алтам эткен деп, кижн канайып оморкобос! «Эмди мен жуундарда улай ла куучын айдар болдым — жаңыс та Чопошто эмес, је Чопоштын жаңында турган журттарда база — деп, Кучияк Вайскопфко айдып, куучынын оморкодулу көндүктирген, — эмди мен коллективти канайда төзөйтөнин, байларла канайда тартыжатанын, кычырар туранын ижин канайда төзөйтөнин билер болдым. Мени өскө до журттардын улузы билер боло берди. Олор меге емезе јоп сурагылап, емезе јарт эмес сурактын аайына чыгарга келгилеп тургулады».

П. В. Кучияктын улус ортозында тоомјызы јаанап, онын ады-јолы Кадын ичнде текши јарлу боло берди. Чамалдагы партия райкомы Кучияктын кичекемкеј ле турумкај политический ижин темдектеп, онын үредүзин бийиктедерге ајару салып турдылар. 1923—1925 жылдарда ол Чамалда ла Улалуда билерин бийиктедер партия ла совет ишчилердин курстарында үренген. Онын көрүмјилү ле мактулу ижи керегинде областын тбс јеринде, Улалуда, улус база јакшы

билер болгон. 1925 жылда, блон ижинин кидим ойинде, Кучиякты Улалуга алдыртып, Москвага КУТВ-ка (коммунистический университет трудящихся Востока) барып үрензин деп јопти облсполкомнын председатели И. С. Алагызов берди. Је П. В. Кучияк баштап мойноп ийди, ненин учун дезе айылда үч јаш баланы үйи, Анна Максимовна, жаңыскан алатаны кандый күч болотонын ол јакшы билип турган. И. С. Алагызов Кучиякты тоқынадып, онын билезине, балдарына облсполком ајару салар. болужар деп бүдүмјиледи. И. С. Алагызовтын кижизегин, алтай албатынын жүрүмин өрө көдүрер деген күүннн темдектеп, мен П. В. Кучияктын мындый сөстөрин алайын: «Энирде (КУТВ-ка барып үренер деген куучыннын кийинде — С. К.) ол (Алагызов — С. К.) айлына кычырып апарды. Бис уйкутаарга јатпадыс, түниле талканду чай ичкенис. Узүги јок куучын-куучын. Алагызов алтай улустын эмдиге јетире бичикке јединбей турганы керегинде айткан куучыны ла онын санааркажы менин жүрегиме јуук болгон. Мен эмди јарт ондодым, билдим, жаңыс ла бистер, јартап айтса, эмеш-умаш та болзо, бичип ле кычырып үренип алган улус, онон ары үредүзин көндүктирип, өскө улусты үреткедийис эмтир. Менин база бир билип алганым: бистерге кандый јаан ырыс келишкен — албаты-јонды јаан јолго баштаарга ла үредерге бистерге келишти. Бис бу јенгил эмес ишти бүдүрерис».

П. В. Кучияктын бу көдүринилү сөстөрүнүн учурын билерге амадап, Туулу Алтайдын историязынын страницаларын ачып көрөликтер. 1922—1923 жылдарда бистинг областьта он алты ла (онызы да баштамы үредүлү) алтай школ болгон. Анда жүк ле 713 бала үренген. Керек дезе 1928—1929 жылдарда балдардын кабортозы школо үренер аргазы жок болгон. Жаан улусты үредерге 200 ликпункт төзөлгөн. Олордын ижин тутатпаска 20.000 букварь керек болгон. Кажы ла журт жерде бичикке үредетен обществолор төзөлгөн. 1925 жылда Улалуда ликбезте иштейтен улустыг курстарында 29 кижиге үренген. Үредүни божодоло, 21 кижиге алтай журттарга иштейтен ийилген. Бу жаан ла каруулу, ишти кезик улус жал-акча жогынап өткүргендер. Же андый да болзо, областта бичик билер улустыг тоозы 1926—1927 жылдарда 23 проценттен ашпай турган. Жүрүм канча кирези кату болгонын бойыгар да көрзөгөр, күндүлү кычыраачы: жүс кижиден жүк ле жирме үч кижиге кычырып ла бичип билер болгон.

Мен историядан мындый кайкамчылу учурал кычырдым. Кан-Оозы аймакта чаазын ла каран-даш жок болгонынан улам, А. Модоров деп кижиге агаштарды жондойло, доско эдип, ол доскодо улусты бичикке көмүрле бичип үреткен. Кажы ла үредүнин кийинде ол досконы катап жондоп, өскө урокок белетенип турган. Кандый шыранкай ла уур иштер өткүрилген! П. В. Кучияктын бу өрө айдылган көдүриниге

лү күүн-санаазы чылап, өскө до улус сананып жүткиген. Ойдинг некелтелерин бу улус комыдал жогынап акту жүрегинен бүдүрген.

П. В. Кучияк Москвада баштап белетүлү курстарды божодып, университеттин баштапкы курсына көчти. КУТВ-та ол төрт жыл үренер учурлу болгон. Москвада ол көпти көргөн, көпти билген: театрларга жүрген, Пушкиннин, Толстойдын, Чеховтын, Горькийдин жарлу бичимелдерин кычырган, көп солун улусла тушташкан, политика көрүми бийиктеген. Же үч жылдын бажында область оны ойто алдыртып алды, ненин учун дезе революциянын кубулталарын өткүретен партия ла совет иштердин жаан некелтелерин бүдүрер бичикчи улус жедишпей турган. Бийик үредүлү улус керек дезе 1930 жылда жокко жуук, а орто үредүлү качылардын тоозы жүк ле 38,3 процент болгон.

1927 жылда П. В. Кучияк Улалуга жединг келерде, оны партия обкомы область ичиге жүретен кызыл журтпередвижканын башкараачызы эдип тудуп салды.

Кызыл журтпередвижканын төс учуры мындый болгон: ыраак аймактарда жаткан алтай улустын ортозында партийный пропаганда ла агитация өткүрери, улусты текши культурага үредери. Журтпередвижкада беш кижиге иштеген: Кучияк бойы, киномеханик, медик үй кижиге, агроном үй кижиге ле үредүчиге үй кижиге. Журтпередвижкада радиоприемник, көктөнөр машина, чурана бар болгон. Журттарга келип,

олор улуска кино көргүзүп, радиодо айдылган эркектин учурын жартап, көктөңбөргө, оорутуму жүкпазын деп, айыл-журтты чек тударга, жунунарга, уймалды кичеерге үредип тургулаган. Анчада ла үй улустын ортозында иштеерге күч болгон, ненин учун десе эр кижн медиктин ле агрономнын жанына озогы жаңын жагдап, жууктабас болгон. Канайда иштегени керегинде П. В. Кучияк мынайда бичиген: «Бис прививкалар эткенис, улусты бичикке үреткенис, колхозтор төзбөргө болушканыс. Докладтар кычырганыс: гигиена ла кыра ижи керегинде, иштин социальный учуры ла эл-жоннын праволоры керегинде. Бис кинофильмдер көргүскенибис, ликбезтин кружокторын төзөгөнибис, кудайга бүтпезин, ого мүргибезин деп агитация өткүргенибис. Кулактарла тартыжар, балдарды оорудан чеберлеер деп иш өткүргенибис. Мындай көп ишке журтпередвижканын ишчилеринин чыдалы та канайып жедип туратан!»

Чын, П. В. Кучияктын мынайда кайкаар учуры бар. Оныла кожо 1929 жылда Улаганда иштеген Анастасия Семеновна Табакова мынайда эске алынып айткан: «Бис Улаганда азийда алмар болгон турада жатканыс. Бистин бастыра ижибис Улаганнын кобы-жиктериле ат үстинен түшпес жол-жорыктарда өдөтөн. Улаганга бир ле конокко кирленген кийим селип аларга ла мылчага жунунып аларга келетенис. Онон катап ла орык жолдор,

тайга-ташту жерлерди керип, таг атту жүретен күндер. Каскак кырды төмөн ат торт ло отурала, жылгажактап түжетен. Бистер, үй улустар, бу жорыктарга та канайып чыдашканыс. Суулардын коркыштузын не деп айдар. Анчада ла Чолушманды кечкенде, кижн сагыжын ычкынып ийгендий болотон. Же бу өйдө Кучияк көкүдүлү ле кокыр сөс айдып ийгенде, кижинин сагыжы жарый беретен. Жаантайын ла кижиге болужайын деп жүрер. Чолушманнын сельсоведине конуп жүретенис. Кажыбыстын ла ижибис анылу. Мен үй улусты жууп алып, оны не-немеге үредер учурлу болгом. Олорды кижн бир чук эдип жууп болбос. Онын учун кажызынын ла айлына кирип, айыл-журтты канайда тутатаны, курсак белетейтени, баланы кичесп алатаны керегинде айдып, эдетен немени көргүзүп беретенис. Павел Васильевичтин куучынына улус чүрче ле жуулып келер. Көп сабазы эр улус. Куучынды соныркап угуп отургулаар. Кокыр, жир-жир эткен каткы».

1930 жылда партия обкомы П. В. Кучиякты Улаганнан алдыртып алала, оны Улалудагы совпартшколдын директорынын заместители ле историянын үредүчизи эдип туткан. Ол тужында совпартшколдын үчинчи курсында үренген Мария Андреевна Аргокова П. В. Кучияктын урокторы керегинде мынайда эске алынып айткан: «Биске ол «Жаңы история» аайынча лекциялар кычырган. Эрмеги жарт, жаркын-

ду. Улу француз революция керегинде айдарда, биске ол бойы бу тартыжуда турушкан деп билдирген. Анчада ла Марат керегинде айдарда, оло экү жуук таныш улус деп билдирген. Онын урокторын бис энчикпей сакыйтаныс».

П. В. Кучияктын урокторынын јилбилү болуп турганында јажыту неме јок. Ижин ол тын сүүген. Анчада ла јайым учун тартыжулар, јайым учун тартышкан атту-чуулу национальный геройлор онын күүнин көдүрген. Онын да учун энг кичинек уулын атту-чуулу француз революционердин адыла «Марат» деп адаган.

Вайскопфко ол бойынын ижи керегинде мынайда айткан: «Уур иш, је јилбилү: мен бу ишти сүүп јадым». Бойынын ижемјилери ле јаңы пландары керегинде Кучияк Германиядан келген коммунист-айылчыларга өкпөөрип айдып берген: «Москвадагы КУТВ-та бойымнын үредүүмди учына јетире чыгарайын деп... Озогы јоктулардын јүрүми ле олордын эмдиги ырысту јүрүми керегинде бичип көрдим. Эки јаан тетрадька бичидим. Олоорды Новосибирскке ийдим... Эмди сценага јарагадый неме бичийин деп. Театр бисте бар. Јаңыс бисте пьесалар ла актерлор јок. Је удабас бисте ол ончозы болор: алтай пьесалар, актерлор. Бисте

алтай газеттер, ученылар, врачтар, алтай келин-судьялар бар ийне. Актерлор до болор...»

Вайскопф П. В. Кучияктын бу бастыра айткан эрмегин 1932 жылда кожо јорыктап, бичип ала-ла, кийинде онын јүрүми керегинде јаан очерк белетеп, бичиктеринин бирүзине салган. Кучияктын бастыра куучынын кай-кап угуп, ол мынайда айткан: «Бу айландыра болуғ јаткан солынталарды көрүп, мен оны чөрчөккө түңейледим, телекей там телкем боло берди. Јүрүм кандый тын јаранган! Је бу чөрчөк эмес — бу-јүрүм!»

Очерк мындый романтикалык көдүрингилү ле оморкодулу сөстөрлө божоп јат: «Мөңкү туулардын бажында толу ай турган, ол бойынын мөңүн чоғын јайып ла јат. Мөштөрдин јес тобоголоры кандый да сан башка јиллектерге түңей болуп көрүнип турган. Түннин билдирер-билдирбес ээзинине кижинин сыныла түңей өлөн араай јайканып турган. А бистин јаныста јүрүмин ле историязын айдып берген кижи јаткан — нөкөр Адыјок. Күнчыгыштагы јаңы историяны баштаган адыјоктордын бирүзи...»

1932 жылдан ала П. В. Кучияктын салымы онын јайаандык ижиле тудуш.

С. КАТАШЕВ,
филология наукалар кандидаты

СУР-КЕБЕР

(П. Кучияктың лирикасы аайынча)

П. В. Кучиякты бис алтай совет литератураның, онойдо ок алтай үлгерликтин эленчиктеринин бирүзи деп айдып жадыбыс. Нениң учун? М. В. Мундус-Эдековло, П. А. Чагат-Строевле коштой П. В. Кучиякты ағылаар учурыс бар ба? Төзөөчи болзо, онын үлгерлигинде кандый жаньртулар, табынтылар бар? Алтай лирикага ол кандый жөмөлтө эткен? Бу сурактарды ондоп аларга, П. В. Кучияктың үлгерлерине чике ажару эдели.

1939 жылда «Кызыл Ойрот» газет ажыра бойының чүмдемел ижи керегинде куучындап тура, П. В. Кучияк мынайда айткан: «Бичип мен 1932 жылда баштагам. Мениң баштапкы ижим — пьеса...»

1934 жылда Е. И. Дружининага бичиген самаразында айдылат: «Лирикалу үлгерлерле уружып турум. Ойрот (алтай — Н. К.) тилге чүмдеери сүрекей ле күч эмес, билбей турум — орустап кандый болор».

Жартап айтса, бу темдектелген өйлөр сыраңай орой деп билдирет. Нениң учун десе, П. Кучияк, өрө адалган поэттер чилеп ок, 20-чи жылдарда кожон кептү, кычыру аайлу, укаа учурлу үлгерлер чүмдеп, жербойының газеттеринде жарлап туратан. Ол керегинде профессор С. С. Суразаковтың («Алтай литературара», 1962), филология наукалар кандидады З. С. Казагачеваның («Алтай литератураның төзөл-

гөни», 1972) бичиктеринде жарт айдылган.

Же нениң учун П. В. Кучияк 30-чы жылдарды акту бойы ағылап темдектеген болотон? Бичичи көпти көргөн лө ондогон. Онын бу өйдөң ала чүмдеген үлгерлерин шиндеп көрөр болзо, үлгерлик узыла, кееркемиңи кемиле олор чат башка болуптыр. Темдек эдип, «Ойроттың он жылдыгына» (1932) деп үлгердин жолдыктарын алалы. Анда тунгдештирүлер уурланып, учурыла тереңжип калганы билдирет. Автор башгамы угаштырулардан башка, үлгердин уч жолдыктарына ажару эдет:

Айас теңеридег күн тийгендий,
Алтайга большевиктер жеттилер.
Акту күчиле жаткандарды
Актардан айрыды большевиктер.

Онон башка бу өйдө чүмделген үлгерлерде үлгерлик сүркеберлер бар. П. Кучияктың лирикасында анчада ла чокым үч сүркебер сомдолот: кыстың кебери, аргымак аттың мангы, лирикалык геройдын санаа-күүни. Олор поэттин көрүмиле, алсанааларыла терең колбулу. Темдектезе, «Алтай», «Алтын-Көл», «Кадын» деп үлгерлерде кыс кижинин сүркебери эбелет. Айла, бу кайдан да туурартынан келген сүркеберлер эмес, албатының көрүмиле, алсанааларыла тудуш. Оос чүмдемелде «от-эне», «жер-эне», «киң-эне» деп ондомолдор бар. Жон ортодо Ал-

тайдын ээзи — ак чырайлу кыс деп айдатандар. П. Кучияктын үлгерлигиндеги кыстын сүр-кебери Алтайдын жаражын, арузын керелейт. «Алтын-Көл» деп үлгерде мындай жолдыктар бар: «Бийдин суузын сен бойын / Кыстын чачынды жайылттын». Же бу жүк ле тундештирү болзо, «Алтай» деген үлгерде поэт бүткүл кебер жураарга умзанат: «Сен жараш болгон, же унчукпайтан, / Көксинде не барын көргүспейтең, / Албатыга жарт билдирбей де, / Түлтүйип калган туратан». Чокымдап көргөжин, П. Кучияк Алтайдын жаражын кыс кижинин кылык-яңы ажыра жетирет. Айтканысты быжулап, «Кадын» деп үлгерден жолдыктарын аалы: «Яңыс ла бу өйдө жобожыдын, / Бистерле тил билиштин, / Белинди кечире күр саларда, / Күлүмзиренип каткырдын!» Мында «жобожыдын, күлүмзиренип каткырдын» деген сөстөр Алтайды тындандырат.

Устине, жайалталу поэт жүк ле тундештирип турган эмес, ол сүр-кеберге социальный уулам-жы берип, үлгердин уткаа учурын тыгыдат. Темдектезе, өрөги адалган үлгерде мындай удурлаш жолдыктар бар: «Сен көп ый көргөн, / Сен көп комыдал уккан... / Сенин көксине онтулар торгылган, / Талдан өскөн чырбаалдарын / Кижиканыла буйдылган...»

Өскө жерде: «Бүгүн бойынды таныбазын, / Бүгүн онту укпазын! / Көстин жажын көрөйин де дезен, / Көдүрө Алтайдан таппазын!»

20—30 жылдарда чүмделген үлгерлерди шиндегендердин көбизи анда озогы ла эмдиги ой удурлаш көргүзилген деп темдектейдилер. Мынайда айтканы толо эмес. Удурлаштын болужыла поэт бүткүл сүр-кебер жураарга амадайт. Кыстын салымын көргүзүп тура, бичинчи онын болужыла бастыра алтай калыктын өткөн жолун, шыралу жүрүмин көргүзөт. Бу жанынан Кучияктын үлгерлиги жакшы шинделген. Бир сүр-кебер ажыра текши журамалга жедингени — поэтин бичижининг аңылу темдеги. Же бу сүр-кебер сүрекей ле чокым журабаган. Улгерлерде ол үзүктелип, бир жоголып, бир көрүнүп келет.

Кыстын сүр-кеберинен башка, П. Кучияктын үлгерлигинде аргымактын бүткүл кебери жураат. Бу кебер база бойы алдынан табылбаган. Ол калыктын оос чүмдемелинде, кожондордо ло кай чөрчөктөрдө көп туштайт. П. Кучияк десе онын болужыла ар-бүткенди кыймыктада журайт. «Чамал», «Кадын» деп үлгерлерде мындай жолдыктар бар: «Ак көбүги анданган», «Корым ташты аралап», «Ак көбүги кайнаган» ла онон до өскө.

Бу солун сүр-кебер керегинде С. С. Суразаков мынайда бичиген: «Кучияктын үлгерлеринде көргүзилген ар-бүткенди чөрчөктөги баатыр бүдүмдү аргымак атла тундеерге жараар». Мындай сүр-кебер жаңыс ла төрөл үлгерликтинг шылтуунда табылган эмес, ого орус үлгерликтинг камааны база жеткен болор. Ненин

учун дезе, анчада ла 30-чы жылдарда орус үлгерликти алтай тилге көчүрери көндүгө берген. Ол тоодо А. С. Пушкинниң, Некрасовтың, В. Маяковскийдин үлгерлери көчүрилген. Пушкиннен алтай поэттер ар-бүткенди тындандыра көргүзерине, кижинин күүн-санааларын ар-бүткен ажыра жетирерине үренет. Пушкинниң «Кышкы жол» деп үлгериле Кучияктың «Чамалын» тундештирели. Баштапкысында «јоткон казыр андый огырып, јаш баладый ыйлап» турган болзо, Кучиякта Чамал суу «эмдик (аттый — Н. К.) јобожыйла, / Казыр бойы колго түшти».

Маяковскийдин табышту үлгерлигин кожон күүлү алтай лирика баштап тарый чат јууктатпайтан. Је андый да болзо, онын шүүлтелери, граждан ла публицистика ууламјылары баштапкы алтай поэттерге сөс јогынан јаан камаанын јетирген. Анчада ла эскини јаратпай, онын ордына јаңыны тӱзӱбӱри алтай үлгерликте Маяковскийден јайалган дезебис, јастыра болбос.

П. Кучияктың үлгерлигинде ӱрӱ адалган сӱр-кеберлерден башка лирикалык герой чокым јуралат. Баштап тарыйын алтай литературада сӱгӱштӱ, укаалу (М. Чевалков) ла јурамал (М. Мундус-Эдоков) үлгерлик болордо, лирикалык герой јаан керексилбеген. Кажы бирде үлгердин учын автор бойынын шүүлтезиле кумып, курчыдып ијетен. Соңында көргӱн-укканыла болорзынбай, оныла оморкоп, бойынын алдынан текши сӱс

айдар күүндү боло берген. Је автор јаңыс бойы керегинде канайда айтсын. Онын айдынганында ондый ок улустың күүн-санаазы бириктире айдылган болор. Айдарда, лирикалык герой текши сӱр-кебер болуп чыгат.

Кеен ле ӱктӱм лирика туулган үлгерлердин тоозында «Баштапкы тушташ», «Кару најыма», «Јажына сӱӱген искусство», «Узениге суу сузала», «Радионың кожоңы» деп үлгерлер кирет.

Айдарда, 30-чы жылдарда П. Кучияктың көрӱми ӱскӱн лӱ тереңжиген эмтир. Поэт болгон адында ол көргӱн-укканын јаңыс ла бичип баштаган эмес, оны тӱп шүүлтеле быжулап, терең сагышты аңылу сӱр-кебер ажыра көргӱзерге чырмайтыр. Устинне Кучияк јаңыс ла калыктың оос чӱмдемелине тайанган эмес, орус үлгерликтин ченемелин једимдӱ тузаланыптыр.

М. В. Мундус-Эдоков јурамал үлгерлик чӱмдеген болзо, П. А. Чагат-Строев кијининг ич-санааларын кӱйбӱреде јураар марын тапкан болзо, П. В. Кучияк дезе көрӱмин сӱр-кеберлер ажыра көргӱскен болор. Бу мынын да учун оморды бистер алтай совет үлгерликти тӱзӱӱчилер деп јолду айдадыс.

Сӱр-кебер лирикада не керектӱ дезе, онын болужыла бис поэтинг марын, үлгерликтеги кееркемјилик кемин темдектеп јадыбыс. Экинчиде, андый сӱр-кебердин болужыла бис бир поэтинг экинчизинег, үчинчизинег аңылап, үлгерликтин јаңыртуларын

ла энчизин ағылап турубыс. Учинчизинде, ол ок сўр-кеберлерле бис бир ук ўлгерликти (темдектезе, орус, тува, якут ла оноҥ до оскӧлӧрин) экинчизинен башкалап жадыбыс. Анчада ла оскӧ тилге кӧчўрер тушта поэттинг кӧрўмине, талдап алган сўр-кеберлерине аҗару эдип, ол кеберлерди чике эмезе ого жуукташ кеберле кӧчўрерге албада-надыс. Кучияктын ўлгерлерин Е. Стюарт, И. Мухачев, В. Непомнящих кӧчўргендер. Кӧчўречи П. Кучияктын бичижин, кӧрўмин, талдап алган оҥдӧрин терен оҥдоп, жазымы јоктон јетирет. Темдектезе, поэттин ўлгерин кӧп лӧ сабазында эзендеш-

кенинен башталат («Јакшы ба, таныш Чопош!»). Улгерде экинчи кижиге эмезе тыны јок немелерге ууланганы бар (агаш-ташка, сууларга, кӧлдӧргӧ). Улгер куучын кептў јайым чўмделет... Бу ағылыктарды билип тура, Е. Стюарт суй кӧчўрет. Керек десе каа-јаада кӧпчитпей ле кезик јолдыктарды оҥжидип, байыдып, јолдыктарды толтырат. Оноҥ улам ўлгердин кееркемјик кемп артабайт.

Кандый ла ўлгерликте сўр-кебер ағылу темдек болуп, онын кееркемјик кемин байыдат. П. В. Кучияктын ўлгерлигинде ол јаны-јангы ла сомдолып, тын алат.

Н. КИНДИКОВА.
НИИИЯЛ-дын наука ишчизи

КЕЕНДИКТИҢ КЕЕН УЛУЗЫ

Җыман БЕЛЕКОВ

БАШТАПКЫ АЛТАЙ КИНОАРТИСТ

(Очерк)

Бистинг күнүн сайын айдып турган бу теп-тегин сөс: «Јакшылар ба?» Улуска јакшыны күүнзеп, улусты јаныс јерге бириктирип турган бу тегин ле улу сөс: «Јакшылар ба!..»

Туула туу бирикпес, је кижиле кижиле туштажып таныжар деп анайда ла тегиндү айдылбаган эмей. Кезикте чек сақыбаган да јанынаг, тен үч те түжинге кирбес кижиге туштап каларын. Айла, ол туштажулар та кандый да солун ла сүрекеј кайкамчылу. Баштап тарыйын кижиле та аайланбай баратан ба кандый, алаатый да берер,

бу ла таныш кижини «изү тарый» таныбай да туратан јогын ба. Оног ло көрзөн: «А, бу сен туруг не, тен алтыгы ороонног келдин бе, айса үстиги ороонног түштинг бе..?»

Анчада ла, качан сен ал-түмен улустын ортозында жүрзег, таныш эмес јерлерде болзог, оромго чыгып баратканда, бойыннын ла алдын-да нени-нени шүүнип эмезе ајыктап барадар эмейинг. А Москвадый јерлер керегинде айдыш та јок: оромдордо өдүшкен улус — торт агын суу, јолдордо ары-бери шунган машиналар кысталыжып өдүп тургандый. Бир эмеш ой жүрүп, бу учы-кыйузы јок кыймыгуга бойын да үренип, ары-бери бачымдаган-сандыраган, троллейбуста, метродо бичик кычырган, сурт эткен барадарын. Шак ла бу тужында кулагына кенете ле: «Јакшылар» деп јымжак күүлү алтай сөс угулза, канайда берер эмежинг?

Бир катап, ол ло Москвада үренип турарыста, Алтайдаг келген

бир бичиичиге туштажып, онын токтогон «Москва» деп коночылыкка барганыс. Төрөл жеристен келген кижиден бар-жок солунды угуп, чай-чуйды шүлүредип, жань чыккан газеттер садып аларга кыптан чыктым. Коридордо Кореяда ба айса өскө жерлерден бе келген улус ары-бери өдүп турдылар. Онон Горно-Алтайскта ла көргөн ошкош эдим — бир кижи удура келип жатты. Эйе, өдүп жадарда, көрзөм, шак ла ол алтай кижи эмтир. Кийнинен де болзо, жакшы сураганымды билбей де калдым.

— Жакшылар, жакшылар, жакшылар — деп, ол кижи алтайлап катап-катап айдып, манзаарган бойынча мен жаар бурылып, «Вы алтаец, да?» деп, менен орустап сураганын бойы да билбей калды ошкош.

Анайып, сегис миллион улусту Москвада эки жерлеш жолыкканыс. Ол кижи ол тушта диссертациязын корулап келген болуптыр. Бир канча алтай студенттер онын коруланьжына барып жүргенис, бистинг кезик алтай жниттер ол кижининг диссертациязы коруланары керегинде жетируни «Вечерняя Москва» газеттен кычырала, келгилеген эди.

Же бүгүн мен өскө бир тушташ керегинде куучындаарга санангам. Ол база ла Москвада, ол ло сакуьбаган дейтен туштажулардан башталган эди...

Бис, бир канча алтай студенттер, Ленинград проспектеги аэровокзалда бойыбыстын бир нөкөрибисти үйдежип, Барнаул жаар учатан улустын регистрациязын сакуьп турганыс. Та тегин канайып туратан деп пе, айса та кандый да бир жылбилү куучын боло берген бе — бойыбыстын ла ортобыста төрөл тилибисле куучындажып турганыс. Анайып ла турганчабыс, тууразынан: «О, жакшылар ба, балдар!» — деп, жүрегиске кару алтай эрмек угуларда, тен ширт ле эдип калдыс ошкош. Көрзөбис, жажы эмеш жаанай берген бир үй кижи бистинг жаныбыска базып келген турды. Анайып, чек сакуьбаган жанынан туштажу болуп, эрмек-куучын башталган.

Ол, бойым бежен жылга жуук Москвада жадырым, бала-баркалу, Алтайда да төрөөн-туугандарлу, өскөн-чыккан жерим Кадын ичинде Эликманар аймагында Онос-Бажы деп куучындаган. Бистинг алтай улус кандый эди — текши көрүш-таныштарьс та табылып келген, угы-төзибисти де угуштыс, төрөөн-тууган да болгоныс жартала бербей кайтсын. Жок, чындап та, кандый жакшы жан...

— Адам бойы туку алдында Чуй ичининг сары маймандарынан келгем деп куучындап туратан. Төрөөндөрис анда эмди де бар — деп, байагы жажы жаанай берген үй кижи куучын ортозында жартаган.

Бистинг баштап ла сурекей тын кайкаган неме — бу кижи мынча кире өйтө чыккан-өскөн жеринен ыраакта жүрүп, бойынын төрөл тилин, онын су-алтай сурламаларын эмдиге жетире кандый жакшы билер! Онын куучыны байа бир тегин ле бүгүнгү алтай эрмек эмес, а бистинг каргандардын куучыны кандый эди — тен аржанынан ла агып турган суу чылап, барып жадар.

...Бу жүрүм, бу салым кандый сан башка!..

Айса болзо, слер де укканыгар — Москвада бистин јердег барган баштапкы киноартист кижин бар деп. Је бат, биске байа бу јолыккан кижин шак ла ол киноартист болуп калды. Ундү баштапкы совет кинолордын бирүзи — туку одузынчы јылдар јангы ла башталып турарда, бистин областта согулган «Долина слез» деп кинодо шак ла бу кижин база турушкан. Бир канча ой өткөн кийинде, качан онын билезине айылдап жүреристе, анда көп фотојуруктар көрүп, ол ло «Долина слез» деп киноны согор тужындагы фотојуруктарла база танышканыс. Анда СССР-дин албаты артисттери С. Герасимов, В. Козинцев, артист Е. Кузьмина болгондор. Олорло кожо бир јип-јипт алтай кыс турган. Эскирип калган бу фотојуруктын кийин јанында, улустын ады-јолдорын бичип койгон јерде, Јайкан Дугина деп сөстөрдн кычырдыс.

— Эйе, эйе, ол мен болорым — деп, айыл ээзи чокымдап айтты. — Одус јылдар јангы башталып турган кайкамчылу ой болгон...

Оног ары Јайкан Саймуновна эске алынып па кандый, унчукпай эмеш отуруп, араайынаг куучынын баштады. Онын кара көстөри ле эру чырайы бу кижинин кылык-јангын сүрекеј јакшы керелейт. Ол бойы өктөм ло омок, курч кижин. Јажы јаанай да берген болзо, је бойын јажынаг јипт көрүнөт, ачык-јарык чырайлу. Качан ол каткырып турганда, онын көстөри ле чырайы, бастыра бойы јарый түжер, күлүм-јиле толо берер. Јок, чындап та, ол сүрекеј артист бүдүмдү.

Ол күн Јайкан Саймуновна одус јылдарда Москвага баштап ла канай келгени керегинде куучындаган. Бойы керегинде көп тө айтпаган, оны эки-јангыс сөстөрлө айдып, көп сабазында кандый бир учуралдар, улус керегинде куучындаган.

...Бистин јерге кино согорго Москвадан улус келген. Герасимов, Трауберг деп режиссерлор Оносто база болгон эмтир. Анда атту-чуулу алтай журукчы Чорос Гуркинге јолыгып, бу јерди, албатыны сүрекеј јакшы билер ол кижиден Москванын улузы көп солундаг угуп, бойына ачылталар эткен. Режиссерлор согуп турган кинозына алтай кижинин рольдорына артисттер, мынаг да ары јипт јайалталар керек деп, Гуркинге айдышкан. Шак ол ло тушта Онос-Бажында јаткан Јайкан деп он јети јашту кыс керегинде куучын боло берген. Сок ло јангыс буудак — ол кыс орус тилди билбес. Је түней ле, бир јылдын бажында, ого орус, алтай тилдерди јакшы билер кижиле кожо Москва јаар атанарга келишкен...

Алтай киноартист керегинде сурап угарга мен Москвада, Јайкан Саймуновнала тушташкан кийинде, Трауберг деп режиссерго јолыккам. Ол тушта ол бистин Литература институтта кино-кееркемел аайынча лекциялар кычырып турган.

— О, Јайкан дедигер бе? Ойротияда ого баштапкы ла катап канайда јолыкканыс санаама эмди де јап-јарт кирип туру — деп, режиссер Трауберг айдат. — Кандый ла кижиде бир-бир јайалта бар. Је

Жайканда артист болотон жайалта сүрекей жаркынду билдирген. Онызын мен слерге кинонын ишчизи болгон адымнаг айдып жадым. Шак онын учун ол Москвага үренерге келер учурлу болгон.

Жайкан Саймуновнала Онос-Бажында кожо өскөн Бокуш Енчилеевна Самтарова мынайда куучындаган:

— Ол тушта кино согорго бистин жерге келип жүрген улусты көргөнис эмей, а. Эйе, ол тушта олор Жайканга жолыккан, куучындашкан. Байла, Гуркин айдып берген болбой. Же ол тушта Жайканды Москва дөбөн апаратан деерде, ада-энези, төрөөн-туугандары чек болдырбаган: үч көрбөгөн жерге балабысты канайып ийерис дежип туратан. Олордын билези жаан, бала-барказы көп. Жайкан тен бүдердин бүдеринде андый ине: та жалбыш, та не, шулмузы да коркышту, кеберкек те. Москвадан улус келип, ойто жүре берген кийинде Гуркин Дугиндердин айлына жагыс катап келип жүрген эмес... Бис те ары-бери жүргенисте, Гуркин деп кижинин айлына кирип чыгатаныс. Ол бойы улайла журанып отурар кижжи эди. Бир канча өйдин бажында Жайкан Оноско келген, оны анда ончо алтай кийимле кийдирип, Москвага үйдешкенис. Ол тушта оныла кожо база бир канча жииттер барган болор керек.

Же бот, Жайкан Москвага келип, темигип-таскап, ГИТИС-ке (театр кееркемелдин институтуна) үренерге кирген. Анда ол кыргыз труппала кожо үредүни божодып, иштеп баштаган. Онон жуунун жылдары, Кыргызстанда иштеген, онон ойто ло Москва. Мында ол кижиге барган, өббөни черүчил. Онон ло бери олор Москвада журтагылап жат.

...Байагы сакыбаган туштажунун кийинде бис олордын билезине жерлеш ле таныш улус болуп, жолыгып туратаныс. Жайкан Саймуновна бойы жалакай, керсү кижжи. Оны бис «Эжеке» дейтенис. Өббөни Сергей Павлович те бойы ачык-жарык, токыналу кылык-жанду кижжи, үйинин жерлештерине жолыгып, анайда ла сүүнип турар.

Эжеке жаткан туразынын балконы алдында үч чибн өскүрип алган, айлында дезе Алтайдан апарган арчын.

— Бу арчын меге төрөлимнин тыныжын берип жат — деп, Эжеке куучындайт. — А бу чибилер меге ол ло Кадын ичинде суу жакалай турган чибилердий...

Чындап та, Эжекенин айлына барзагар, слер Москва ортозында Алтайга жолыкканыгар ошкош...

— Жакшылар ба! — деп айдарыгар.

— Жакшы-жакшы ба! — деп, каруу угулар...

АЧЫК ТЕЛЕКЕЙ

Тувада алтай журукчылар көрүзинен

Туулу Алтай Күнбадыш Сибирьдин түштүгүндө жадып жат. «...Алтай жаңыс та Сибирьдин эмес, же Азиянын эрjинези» — деп, Рерих бичиген.

Жабын-чактарга мында журтаган калык бойынын jерин кеен, каандык, алтын Алтай деп адайт, ненинг учун дезде, jебрен өйлөрдөг бери Алтайда руда да кайылтып, баалу таштар да табып туратандар. Чанкыр тууларда журтагандар jеринин чөрчөктий jаражыла jолду оморкойт.

Туулу Алтайдын журукчыларынын Кызылда Журукчылар байзынгында көргүзилип турган иштери кижини сүүндирбес аргазы jок. Олордо ар-бүткеннин кайкамчылу телекейн көргүзилген. Анайда ок эмдиги өйдүн кижизинин сүр-кеберин, онын кылык-жаңын, ырыс-сүүнчизин, чочыду-санааларын, иженчизин чындык көргүзөринө аjару эдилген.

Кажы ла журук — ол ачык телекей, көрөччи санаазында оноор, агаш аразына чылап ок, кире бергедий. Бу телекейде айылчылар сакыган jолдор слердин буттарыгардын алдына jайыла түжүп тургандый. Алтай журукчылардын иштери — ол социальный жаңы jадын-jүрүмди, совет чындыкты мактаганы.

Алтай журукчылардын иштеринин таңынан башказын, жаңызын аjарбас арга jок. Олор акварельдин марын билгир тузаланып, композиция жаңынан jедимдү иштегилейт.

Журуктарды канча ла кирези көрүп турзан, олордогы jүрүм анча ок кирези таныш-jарт болуп барадар, көп жагыттар түрген ле жеңил jартала берер. Өндөрдүн ийде-күчин jылытпай, композициянын бирлигине jедерине таскайтаны — сүрекей уур-күч керек. Алтай журукчылар оны jедимдү бүдүргилейт.

Экспозицияда jарлу алтай журукчы Ч. И. Гуркиннин иштери элбеде көргүзилген. Онын бийик амаду-учуры кеендикти, жарашты бастыра улуска jетиреринде, бойынын көргөн-сескенин теренжиде jартап береринде болгон деп, мен айдар эдим. Пейзаж болзын, портрет болзын, журукчы jуралганынын ич-учурын сүрекей чокым-jарт көргүзөт. Темдектезе, «С. Кочетовтын портредин», «Кызыл арчуулду алтай келинди», «Национальный кийимдү алтай келинди» алалык. «Күреш», «Таштар» деп журуктарда композиция теренжиде шүүжилген, өгдөр кеен бириктирилген. Журукчы башка-башка эп-сүмелерди тузаланып билетен. Темдектезе, тенери сүрекей чичкечек чийүлерле jуралган, кейдин jылыжы чек ле сезилип тургандый. «Күреште», jaан эмес журукта, Ч. И. Гуркин көп улус — беженге чыгара кижи jураган. Je олордын көп нургуны ары, ыраакта отургылайт. Жууктагы улустын jүк ле кийни. жаңын көрөдис. Jарт, журукчы жуугындагы улусты көрөччилерге жууктат-

пай жат. Онын улузы — жүк ле жаркынду аярулу шинжүчилдин билгир колдорула жайалган тамчылар. Журукты көрүп, ондо жанжыккан байрам, бу улустун байрамдык күүн-санаазы көргүзилгенин тургуза ла сезип ийедин. Ч. И. Гуркиннин бийик сезимдерди көргүзөр амаду-күүни онын чүмдемелин сүрекей бирлик-чук эткен.

Көрүдө анчада ла жаан аяру Н. И. Чевалковтын иштерине эдилген. Журукчыны ару өңдөрдүн телекейи жылбиркедет. «Эңир», «Базар» деген журуктар жаркынду күүн-санаала, жүрүмдик ийделе ағыланат. «Жайзандардын жаргызы» ла «Уулчакты атканы» деген журуктар граждандан жуунын өйлөрине учурлалган. Бу иштеринде журукчы класс тартыжунун кыйынын, эски телекейдин кижини күүни жок катузын көргүзөт.

Эмдиги өйдүн журукчыларынын иштери жылбилү ле солун. И. И. Ортоңуловтын чүмдемелинде поэттер Л. Кокышев, А. Адаров, Э. Палкиннин портреттерин ағылаар керек. Көрөөчилерди анайда ок «Найылыктын кангазы», «Эки кижини» деп журуктар жылбиркедет. Бу иштерде ада-өбөкөлөрдүн салган одын, азыраган балдарын корычы улустун сүр-кеберлери көрүмжилү.

В. Д. Запрудаевтин журуктары күүн-санааны көдүрөт. Онын «Жылкычылар», «Таскыл жайлуларда», «Улаганнын жайы» деп журуктарын ағылап темдектеер арга бар.

Журукчылар В. Чукуев, З. ла С. Янсондор, С. ла Л. Козловцевтер кеендиктин амаду-сурактарын жакшы билгилеер, онын учун бойларынын ижинде техниканын эп-сүмелерин де, таныш шүүлте темаларды да такып тузаланбаска кичеенет. Олордын журуктарында көк, боро, жажыл өңдөр билгир ле көрүмжилү бириктирилет. Журукчылар көрөөчилерди журуктарды олорло кожо чүмдеп-жайаарына кычырып тургандый.

Графикада көп тоолу кара-ак линогравюралардын ла кеен акварельдин ортозында Мария Тогочоеванын иштери анчада ла ағылу. Олор торколо кеелгендий эмезе агаштан кезилгендий. Бу иштерде албатынын чүмдемелинин жанжыгуларыла колбу бары билдирлү. Мынайда ок скульпторлор П. Елбаевтин, А. Гурьяновтын, В. Хромовтын иштери керегинде айдар арга бар.

«Алтайдын тууларында» деп көрү бистин республиканын көп көрөөчилерине найыларынын чүмдемелиле жууктада таныжар сүүнчи сыйлайт.

1986 жылда 13 ноябрьда чыккан «Тувинская правда» газеттен көчүрилген.

З. КЫРГЫС.
кеендик шингдер кандидат

АГАШ-ТАШ. АР-БҮТКЕН.

АК-ЖАРЫК.

Говард БРАБИН,

журналист, наукада жарлу иштердин авторы, ЮНЕСКО «Элчизинни» англичан тилле редакторы болгон (Великобритания)

ЧАНКЫР ПЛАНЕТА

Күннин системазына кирип турган планеталардан талай ла суулар жагыс ла Жерде бар.

Ада-бббкөлөрис бистин планетаны Жер деп адап, бир жанынан болгобос аразынан жастыра шүүлте эткендер. Олордын бодоштырганыла Средиземный ла Кара талайдын тын жаан эмес суулу көблмөктөринен башка, Жердин үсти бастыразына шыдар кату не-немелерден ле кырыштан туруп жат.

Олор өскө дө көблмөк суулар бар деп билип туратан, же олорды бастыра телекейди јунуп, бастыра сууларга ла талайларга тын берип турган Теңистин бир бөлүгү деп бодоп туратандар. Туку XVI ч. картографиянын адазы болуп бодолотон улу фламанд географ Герар Меркатор (1512—1594) Жер кап-ортолой кургак јерден ле суудан туруп жат, түштүктеги жарым шарда эмдиге ачылбаган элбек материк бар, ол Европанын, Азиянын, Түндүк Американын түндүк жанында јаткан ума јок телкемдеринин јүрүмин тең-тай келиштирип јат деп айдып туратан.

Јебрен өйдөгү улус суу Жердин үстинин 70,8% бүркеп јат, XX чактын космонавттарынын: «Бистин планетабыс чанкыр! Ол коркышту јараш!» деп айда салганы угулган, спутниктерден согулган фотојуруктарды көргөн болзо, Жер, Күннин системазына кирип турган өскө планеталарга көрө, чик јок ырысту деп айдар керек. Жагыс ла Жердин үстиндеги температура сууны үч башка бүдүми аайынча: суйук, мус-тош ло кей-газ бүдүмдү эдип тудар арга берип јат, бистин билип алганыс-ла болзо, јаш жагыс ла Жер үстинде јаш, суулар ла теңистер жагыс ла мында агып, туруп јат. Кыза-быча айтса, мында куучын бирлик Телекейлик теңис керегинде өдөт, ненин учун дезе, Тымык, Атлант, Индий, Улу Түндүк ле Түштүк теңистерге андый аттарды географтар бодоштыра, бастыра тусту суулардын орто-ортозында ортолыктар чылап континенттер турганын чокымдап адагандар.

Бу учы-кыйузы билдирбес, јаантайын јылыжып јадар суйук неме — Жер үстине јүрүм берип, ончо тынар-тындуга, ар-бүткенге өзүм берип турган ийде-кут болуп јат. Ол јылуны јууп алатан айдары јок јаш

ичкир болуп тура, Жердин үстинде ай-күннинг аайын, жылуны, соокты келиштире ууландыраачы пйде-күч болот. Ол эмес болзо, Жер туку качан күйүп, тоңуп калган ээн чөл болуп калар эди. Тенгис аш-курсак таап, иштеп алатан байлык тамы, баалу минералдар ла энергия алар жаан сакырым болуп јат. Ол кандый ла таштанчыларды ылгаштыра талдап арутайла, кижиге эн јенил баалу транспорт болот. Суу-талай-дын јараттары улустын качан да болзо амырайтан јарамыкту јери болгон, онын јаражын ла улудык онбос-артабас сергегин поэттер чактан чакка чүмдеп келген. Тенгистер канайда бүткенин кем де чоком-јарт билбес. Кезик ученылардын шүүлтезиле, суу јерди айландыра турган койу булуттардан түшкен. Је соогон сайын ол булуттар бир канча чактардын туркунына үзүк јоктон ургун суу болуп урулган. Је 4500 милллон јыл кайра алза, бистин ол өйдөги јаш Јерис бүгүнгиизне эмеш те түней эмес болгон. Айса болзо, бистин планетабыс ол тушта чик јок элбек, үстин дезе кайылып калган кату не-немелер бүркеп койгон, кей телкемде дезе космостын түдүскек газы тунуп калган туратан болор бо? Ол ло неон ло ксенон деген газтар Јерди айландыра кейде, космостын кожумактарына көрө, сүрекей ас учурайт. Шак онон улам ученылардын көбизи эбиреде кей озо баштап Күннег сүрекей тын изү кей јайыларда, онын ортозына таркай берген, эмдиги Жердин үстинде кей ле суу Жердин бойынан табылган деп шүүлте эткилеген.

Је суунун молекулярный бескези он сегиске түней эмеше ол неоннын атом бескезинен ас. Анайдарда, кейдеги суу бескелегедий айалгада болгон болзо, оны база јок этире учурта берер эди. Шак мынан улам көп ученылар Јер планета болуп јангы төзөлип турарда, ого бир канча чүмдү биригүлер, темдектезе, силикаттардын гидроокисьтери кирип турган деп бодоп јадылар. Онон кату породалар сооп, кайа-таштар болуп тура берерде, суу башка айрылып чыккан. Бу керек Жердин историязынын баштапкы миллиард јылдарынын туркунына өткөн.

Бүгүн бис Телекейлик тенгистин бүткени керегинде кезе-быча айдар аргабыс јок то болзо, је ол керегинде көпти билерис. Эн ле озо тоолор кайкадат. Телекейлик тенгистин ичкир кеми 1370 млн. км³, эбире јааны — 361 млн. км². Онын үлүзине бастыра гидросферанын 98,8% келижет; аркандарына тоштор (1,2%), агындардын ла көлдөрдүн суулары (0,002%) ла кейдин чыгы (0,0008%) кирип јат.

Ажындыра чотогоныла, тенгистин орто терени 3790 м., ол кургак јердин талай үстиндеги бийгининг кеминен (840 м. түней) чик јок көп. Тенгистин эн ле терени Гуам ла Јан ортолыктардын ортозында Мариан деп кирипде. Мында Тымк тенгистин терени 11000 м. једип јат. Эверест тууны Мариан көлмөк-киримнин түбине тургузып ийгежин, онын сокойок бажынан суунун үстине јетире база эки километр артар эди.

Бастыра бу сууларда сыраңай ла жүзүн-јүүр минералдар ла тустар кайылып, алыжып-колышкан. Талайдын суузында Жердин кырты-

жындагы минералдарга кирип турган бастыразына жуук элементтер бар. Бир өйдө Телекейлик теңистингу тузу Жердингу кыртыжынан салкынга кургап, талайга сууларла келген тустардан камаанду деп бодолотон шүүлте бар болгон. Андый болгожын, Телекейлик теңистингу тузу токтоду жоктон көптөп туру деп шүүлте эдерге келижер эди. Же өткүрилген шүүлтелерле болзо, теңистингу бүгүңги бүдүми, темдектеп бодогожын, 1,5—2 миллиард жылдар мынангу озо бүткен, өскө сөстөрлө айтса, теңистингу текши бүдүми кубулта жоктон ас ла салза 1 млрд. жылга чыгара туруп келген, онынгу химический бүдүми эмеш те кубулбаган. Мынангу көргөндө, суудагы элементтер көп жандай тең-тай кожулып ла айрылып барат, анайдарда, кайылган элементтер теңисте сууларла, жааштарла жуңулып кирип, Телекейлик теңистингу түбиндеги сууга отура берер эмезе теңери өрө буу, туман болуп чыгала, ононгу Жерге жаашла кожо түжер учурлу.

Кейдингу телкеми ле Телекейлик теңис бой-бойлорыла үзүлбес колбулу. Салкын күннингу жылузыла, Жердингу айланыжынынгу экпиниле кожо тынгу ийделү теңистингу агынынгу көндүктирип, айдары жок жаан тамыда жаткан коркышту элбек сууны ары-бери жылыштырып, түндүктеги жарым-шарда оны частынгу стрелказынынгу аайыла, түштүкте стрелкага удурла ууландырып жат. Темдектезе, Гольфстрим (тынгу экпиндү толку), ол жалбагы 80 км., тереңи 450 м «теңисте шунгу келеткен суу», бир минутка 4 млрд. тоннадан ажыра сууны көчүрип жат.

Телекейлик теңистингу тереңиндеги суулардынгу жылыжы төс учурында температуранынгу ла тустынгу кемине көрө кубулат. Соок суу, жылузына көрө, уур, ненингу учун дезе, ол соогоп сайын чыйрада тартылып (же өскө суйук немелерге көрө суу тоңор тушта элбек турар), төмөндөй түбингу дөөн чөңүп турар. Тус сууны анайда ок уурладат, же ачык талайда суунынгу тузу бир ле кеминде 3,5 процент болуп артатан да болзо, тоштолып турган жерде суунангу уурлай берер, ненингу учун дезе, суу тоңор тушта үзеери үстине тус айрылып жат. Качан ол уурлап, тустала берген суу тереңжиде түже бергенде, ол теңистингу түбиле үстиндеги жылыштарга удурла көчүп турат.

Шак андый керек, текшилей алза, туйук дегедий шүүлгиштерде, темдектезе, Средиземный талайдагыдый сууларды жаңырта солып жат. Мынынгу шылтузында бу талайда суунынгу ныктазы бийиктеп турар, ол бойы дезе, тожондоп тура, күнбадыш ууламжы жаар Гибралтар өткүш ажыра Атлантикага жылыжып кирет. Бу түбиле барган агыннынгу ордына талайдынгу үстиле Атлантикадангу эмеш женил суу келет.

Теңистеги суунынгу агынына салтарын жетирип турган мынангу да тынгу ийде-күчтер бар. Онызы Күн ле Айдынгу бойына тартар (притяжение) ла бойынангу ийдер (центробежный) ийдези болор. Андый ийде Жер Күндиге, Ай Жерди айланып турганынангу улам болуп турат. Бу керек теңистеги сууны кожултып ла астадып (прилив ле отлив) жат. Бу ок ийде-күчтер Жерге ле кей-телкемге камаанынгу жетирет, же континенттер-

дин өрө көдүрилетен ле төмөн түжетен кеми айдары жок кичинек болордо, ол жүрүмде билдирбей де жат.

Телекейлик теңис ай-күннүн аайына айдары жок жаан камаанын жетирет. Кургак жерге көрө теңис жай ойинде араай жылыт, кышкыда дезде жылуны база араайынан берет; анайдарда, онын температуразында кубулталар ас болот. Теңис бойынын коркышту жаан телкеминин шылтузында кургак жердин ле кейдин температуразын жымжадып, тын өрөлөй-төмөндөй болгондо, оны теңдештирерине камаанын жетирет.

Телекейлик теңистин түбн теңистин бойынан өңи жанынан жаш дезде, байла, кайкамчылу болор (эмдиги өйдө теңистин түбин тереңжиде өрүмдеп шингедерде табылган жебрендеги катанчылар вернеюрский өйгө келижип, жүк ле 150 млн. жыл болгоны жарталды). Жердин кыртыжынан изүге кайылып, адылып чыккан базальт породалардан онын түбинде улай ла жаңы катанчылар өзүп жат. Ол породалар Телекейлик теңистин түбине жедер тушта кату болуп кадып, анда Жердин магниттү курчузына келиштире магниттү ийде алынып жат. Магниттү ууламжыны жартаары геомагнит полярностьтогы кубулталардын графигине келиштире көрүлет, андый кубулталар түңей эмес үзүктерле жүстер мун жылдардын бажында болот. Калганчы жирме жылдын туркунына техниканын өзүминин шылтузында Телекейлик теңистин түбинин геологиязы ла топографиязы керегинде билгирлер чик жок ичкери өскөн. (Андай өзүм азийдагызынан чик жок артык батиметриялык ла суу алдында геология аайынча карталар тургузар арга берген.)

Талайдын түбиндеги минералдардын байлыгы, суудагызына көрө, породанын үстинде эмеze Телекейлик теңистин түбинде ныкталап койгон катанчылар аайлу жадат. Бу ума жок элбек байлыкка үстиле кадарлай жаткан металлдар, алмазтар, кумак, устрицанын уйа эткен ракушкалар ла таштар, учында элбеде жарлу боло берген марганец ле фосфор кожунтылар, XVII чак башталып турарда Жерден туннель өткүрип таап алган таш көмүрдин ле темир руданын катанчылары, анайда ок өрүмдеп таап турган суйук ла кайылытып ийер баалу табынтылар, нефть, газ, сера ла поташ кирип жат. Эмди нефть ле газ теңистен таап турган сырьенин бастыра кеминин 90% жуугу болот. Ишти жаңырта төзөп, ичкери кубулталар өткүрилген соңында, байла, керектер түрген өскөрип барар деп иженер керек. Бу «алтын тамырдын» байлыгын чын-чике үлештирер амадула талайдагы жандар аайынча ООН-нын конвенциязы жарадылган.

Талайдын суузында бастыра химический элементтер бар да болзо, эм тургуза эн ле көп алып тургандары жүк ле магний, бром, хлорлу натрий (курсакка салар тус). Талайдын суузынан алары көптөп турган база бир баалу сырьe — тус жок суу. Андый сууны керектеери там ла көптөп турганы, оны иштеп алар технология там жаранганы тус жок суу телекейдин көп-көп талаларында блааш-тартышту керееc боло берди.

Телекейлик тенгис јиир курсак ла ичер суу алатан азыкту јер боло берген. Калганчы он јылдын туркунына талайдан балык тудар кемп орто тооло 75 млн. тоннага јеткен. Је балык тударында бистинг эмдиги ойдө тузаланып турган эп-аргабыстын тузазы жабыс. Бис кандый бир анылу бөдүмдү көп балыктар тудуп јадыс, онон улам ол балыктар чек јоголып калар чочыдуда, је бу ок ойдө андый ок азык бергедий көп баалу балыктарды тутпай, тузаланбай јадыс.

Телекейлик тенгистинг энергия бергедий түп ийдези, оны кижилик тузаланар аргалузы ума јок көпчиде, бодоштыра айдылган. Анайда, талайдын кирүзининг ийдезин јер үстининг ас-мас ла талаларында экономикага тузаланарга јараар. Эм тургуза јүк ле Францианын Ража городында андый јаан электростанция тудулган, бодоштырганыла болзо, талайдын кирүзин тузаланып иштедер андый электростанциялар телекей үстинде јүк ле јирме төрт јерде тудулар аргалу. Талайдын толкуларынын ийдезин шинжүлеер иштер өткүрилип јат, је бу керек эм тургуза јүк ле ченелте кеминде туру.

Тенгистинг үстиндеги ле терең каттарындагы суунын температуразынын башказын тузаланып, электрэнергия иштеп алар керекке јаан ижемји эдилет. Бу јанынан француз шингедечилер өткүрген ченелтелү иштер једимдү болгон, је оны јадын-јүрүмде тузаланары астам јок болгоны јарталды.

База катап талайга, јүрүмнинг бу төзөлгөзине ууланып, онын байлык аргаларын элбеде тузаланары јанынан кичи чебер болоры, ого орныктырып болбогодый шок эдеринен аябазы керегинде куучындап турум. Бис тенгис јаар канализациянын ла агындардын сууларын, тудунган-кабынган ла промышленный таштанчыларды таштап, олар түрген кайылып, јоголып калар эмей деп алаңзу јок иженип туратан да ой болгон. Је эмди, качан албаты-калыктын тоозы түрген өзүп, иштеер ле амыраар јерлерде улус көптөп, ого үзеери таштанчылардын, ол тоодо кайылып јоголбос бөдүмдү не-немелердинг кемп көптөй берген ойдө, андый кылыктарды онон ары эдерге јарабас. Ого үзеери тенгиске автомобильдинг күйдүрген газынан аркан корголјын, кейле учуп жүрген коронду ДДТ аркан-калганы, анайда ок јурт хозяйстводо тузаланган удобрениелер ле корон химикаттар кирип, төгүлген нефтьке, радиоактивный тоозынга ла таштанчыларга кожулып, керекти там уурладып туру.

Телекейлик тенгисти «калганчы майкан» деп айдыжат. Бис талайдын учы јок байлыгын ачып турган билгирлерди ле эп-аргаларды жууп аладыс. Ол байлыктынг кемпн аайлап баштаары, ууламјылаары, оларды ончозын кижиликтинг тузазына тургузары — эмдиги ойдинг туура салбас кереги.

(1986 јылда март айдын ЮНЕСКО «Элчизинег» көчүрилген).

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ БИЧИИЧИЛИК ОРГАНИЗАЦИЯЗЫНЫҢ КАРУУЛУ КАЧЫЗЫ Б. Я. БЕДЮРОВТЫҢ ДОКЛАДЫ

Бүгүңги өдүп жаткан жууныбыстың анылык аайы бар. Текши совет жонго, ол тоодо бу бистерге де, тедү жүрүп, терең сананып, тең алтайтан ой келген. Шак бу керегинде КПСС-тин январьдагы Пленумында жаан куучын өткөнин бистер ончобыс ондоп ло бар күүнибистен жардып турубис. Кубултыштын, түргендештин учур-укаазын Пленум там чокымдай, тапту илелеп койды. Эмди онын ууламжызын жүрүмде экпиндү өткүрери учун, эрчимдү ичкерлеери учун эренис-булгалыш жогынан, жайканыш-жылаадаш жогынан тартыжар ла туружар керек.

Бу керекте орооннын чүмдемел интеллигенциязы совет жоныбыстың күүн-табын күйбүредип көдүрижерине, бүдүмжилү шүүлте-жөп берижерине ак-чек ле арбынду жөмөлтөзин жетирер деп иженип турганын бистин партиябыс угусты. Айдарда, бистерден де керектин аайы база камаанду. Айдарда, бистерге де мында жаба-кожо айдыжар керек. Жаказында-тууразында улус бис дешпейлик, жаан керекке озочыл тем көргүзелик. Айдатан сөс бисте жок эмес, бар. Албатынын алдына бистер, Туулу Алтайдын бичиичилери, бу ижибисти 20—25 жылдын туркунына күчибис жеткенче, күүннбис сообой, күннен күнге бүдүрип келген бир жакшыбыс бар. Онызын унутпайлык, тоодон чыгарбайлык.

Же ажатан ажулар эм де бийик, кечетен кечүлер эм де көп. Жедимдеристи једимдер деп айдарга үренер керек. Јенүлеристи јенүлер деп билер керек.

Болорзынбай, бош салынбай.

Јол ортодо јобобой, чылабай.

Бистердин бу жууныбыс өткөн 86 жылдын итогторы аайынча. Мында бир де болгон-тушкан туурартынан кижии жок, јаандарды база кычырабадыс. Бистерге бүгүн көстин-көскө акка-көккө бойыстың профессионал күреебисте куучындажып, курч ла өдүни сурактарды илелеп алар керек. Қалганчы жылдарда бистер мынайда акту бойыбыс жуулыжып, көргүзүлү-көөркөдүлү парад жогынан, јарандырышту отчет жогынан куучын-эрмек өткүрбегенис чала удай берген эмтир, онызын эмди түзедер турубис. Туура улустын көзине тудушкылай беретен кылыгыс бар. Јаандар отурганда, јакалажа беретен кылыгыс бар. Озологон от алар деген бирүзи, ооско батпас сөстөр айдып, онын аайын ундып койотоныс кайда? Јакшы көрүнер деп турала, јастыгатаныс, јалан дөөн баратаныс не атазы? Јанварьдын Пленумы аайынча

мынаң ары жуундар болотоны јарт. Бистерге чокым бу сурак аайынча ачык жуун өткүрерге келижер. Је бу ла өдүп јаткан жуунысты шак онын сыркыныла башкарынып, аай өткүрзебис, јакшы болбайсын.

Бичинчилердин көп сабазы жуунга келгиледи. Јаңыс аймактардан кижии јок. Не келбеген, айса јолында буудак болгон бо, јартына чыгар керек. Јербойындагы уулдар тегин де текши ижибисте ас турушкылап јат. Јыл ичиндеги јаңыс жуунына келбезе, ол неге јарайтан неме? Мынын јартына Бюро чыгар учурлу.

Өткөн јылдын аңылыгы бистерге, Туулу Алтайдын бичинчилерине, незинде? Мындый сурак јолду. Текши организацияга? Таң бойына? Јылдый ла јыл эди дейтен өйлөр эмди јап эдип јоголгон, јана келбейтени јарт. Күч те, күндүлү де јыл — јаңыс та бистерге, Россиянын 75 бичинчилик организациязынын јүк бирүзине эмес. Текши ороонго тегин эмес јыл. Ончо совет јонына ойгортылу јыл. Ойгонотон өй, кубулытылу иш.

Айдарда, бистерге бу темденетен јыл болды, тергенетен иш болды деп чынынча јартамал эдер керек. Бүдүн-јарым јыл мынаң озо бир кезек нөкөрлөр бистин бичинчилик ижибис ичкери көндүкпес деп бодогоны јастыра болгонин өткөн јыл јарт көргүсти. Јыл бойы эмес, је өйдинг томылгызы, јүрүмнин аайы, ижибистин ууламјызы. Кемдер де бачымдап тудулган Бюронин ижи буудакталып, булгалып калар деп калас сөс айдып, кайтты не? Тургактар өткүре, токтобой, јаба барып јатканыстан артык эмди база кандый сөс керек. Слер ончогор өйө көрүп, ойгорто билип јадыгар: канча ла кире нак болзобыс, өмөлик жүрзебис, ончо ло кире өрө чыгарыс, тоомјыга кирерис. Оймоннон ала Ригага јетире, Кайрылыктан Москвага јетире. Мында да, Алтайыстын ичинде. Анда да, Алтайыстын тыштында. Јаңыс кижии эмес — бастыра алтай литература. Бирү эмес — бирлик күреебис. Кажы ла бичинчи бойы алдынан бичинет. Онын иштенер орды — бичинер стол. Бистин ижибистин аңылыгы шак андый. Је таң алдынан эдип-јајап койгонун — јаңыс сений эмес. Јаңыскан бичинип, јаба иштенип јадыбыс дейтен.

Акту бойыннын једининг төстү литературанын учун, төрөл јонын учун. Онын адынан. Алтайдын адынан.

Јарганат мен эмес болзом, јар жемирилер деген. Јаңыс бойын тынзынган јарганаттар болбойлык. Јаба жүрелик, јаба јүткийлик. Шак ол тужында чындык јенүлерге једерис, чыныкту тоомјыга кирерис. Төс јерге иргезинен эмес, ичкерлеп кирер керек. Бой-бойын јамандажып эмес — болужып ла јөмөжип.

Көндүкпей, өткүре ақпай, көөлмөктө лө айланышкан күски јалбрак болбойлык. А бистер көп јылдарга Улалунин көөлмөгинен ырап болбой турганыс ачынчылу. Алтай литературанын алыптарына ондый салымла јөпсинерге анчада ла бүгүн јарабас. Анчада ла бүгүн ат-нере керек.

20—25 жылга өткөн жолыбыс кыска эмес. Эткен ижибис ас эмес. Анчада ла бу 80-чи жылдарда бистер сүрекей ичкерлеп калдыбыс, жаан ажуга жууктап келдибис. Айткан сөзибис, чүмдеген ижибис эмди ороон ичине угула берди. Же болорзынарга эрте. Чын жегүлер ичкери.

Мееркежер эмес, мөрйөлөжөр керек.

Өөркөжөр эмес, өмөлөжөр керек.

Өмөлү журт өлбөс, өөндү журт өчөр. Мынызы жаңыс кеп сөс эмес, мынызы укаалап ончо үйелерге айдылган. Бу чындыкты јарт сезип, јаантайын көксибисте алып жүрелик.

Бистерге бу өткөн жыл КПСС-тин XXVII сизди ле январь Пленумнын аразына келижип јарашты. Айдарда, элден баштап бистерге өткөн 1,5 жылдын туркунына (а биске өткөн жылдын итөгторын шак бу текпиштен ала чотоор керек, не дезе ол бистерге отчетту-выборлу жууныбыстан, организациябыстың жаңы Бюрозы тудулганынан башталган). А оны ээчийин — РСФСР-дин бичиичилеринин VI съезди. Россиянын литературазына темдеништү тен алтам. Организациянын иштеер штады бүткүлннче солынганы ишти билдирлү кубултарына экелди. Азий бистин жуундарда улам сайын иштин дисциплиназын бузуп турганы ла өскө до ачаанду табыш-тал аайынча куучын өдөтөннн ончогор јакшы билереер. Азий, канча жылдардын туркунына, бистин бичиичилердин ады-чабы городын обывательдеринин оозынан түшпейтен. Кезик уулдардын керексинбес кылыгы, бош салыныжы ондый копторго сап беретен, бистердин ончобысты кыйыктаарга, кыйа көрөргө арга беретен. Эмди ондый керектер јоголорго јеткен деп айдар керек. Бүдүн-јарым жылдын туркунына штаттагы ишчилерден дисциплина бускан, ол бажында табыш эткен бир де учурал болбоды. Бу билдирлү эмес пе?

Бис эмди мында, Советтер Туразында, иштеп отурыс. Онызы — организациябыстын область ичиндеги тоомјызы бийиктеп келгенин керелейт. Мынызын туура да улустар иле билгилеп ле көргүлөп јат. Устүги совет-партийный органдарыс, онын јаандары бистерди тооп ло баалап јат. Же бистер бойларыс (јаантайын эмес — кезик аразында, ончобыс эмес — кезигис) ол тоомјыны ла бүдүмјини быжулап, тыңыдып јадыс па, айса төмөн тартып јадыс па? Бу өйдин туркунына бисте 2 коомой учурал болды. Ненин шылтузында? База ла ол озогынын салтарынан. Эп јок болуп јат, нөкөрлөр. Бежен јашка једип калган, башка буурыл чапкан, баштапкы юбилейине кирген улусты шүүжерге, кату каруузына једерге. Бир кижини онын бажында Бюродон чыгарарга келишкен. Бир кижини кату партийный кезедү алган. Керек оноң до кезем турар эди. Же байагы ла буурзагыс, киленкейис учун бистер ас дешкенис, бичиичинин ады-чабы деп ајаруга алганыс. Бистин јаандарыс та онойып шүүгилейт. Москвада да, мында да. Анчада ла бистерге ачу. Же мынан ары ондый чаламык болбозын јакшы-јазап шүүп ала-лык, билип жүрелик: кемге де карам-кайрал болбос, килемји берилбес.

Жүрүм ле өйдүн некеלתези шак андый. Жайалтан бар учун жаргын да жаан.

Бис былтыр ар-күчибисти, арга-чагыбысты организациябыстын тзөмөл ижин тзөп-аайлап аларына салганьс. Мынызын бистин көп саба нөкөрлөр аайлап жат. Анчада ла Бюронын ижин чындаптан башкартулу, аткартулу иш деп көрөрине бичинчилеристи де, Бюронын члендерин де темиктирер керек болгон. Бюро — ол бистин башкараачы органыс, организациянын ижин Бюро башкарып ла ууландырып жат, жагыс ла каруулу качы эмес, жагыс ла ого жарбып койгон эмес. Бюробыстын ижи эмди ай сайын тутагы жогынан өдүп жат, ончо сурактар ондо ачыгынча көрүлип жат. Бу өйдүн туркунына Бюродо тургузылган сурактардан блаашту-тартышту өткөнн жокко жуук деп темдектеер керек. Же кезик бистин нөкөрлөр чала аайлабай туратан ба кандый, Бюродо туружарын, онын члени болгонын иштеери эмес, үречиркеери деп ондоп турганы аламыктай жастыра. Бюро — ол жебрен Египеттеги жрецтердин кастазы эмес. Анчада ла эмдиги демократизация тужында.

Ангылу айдатан сөс — бистеги баштамы партийный организация керегинде. Онын бисте тзөлгөнн он жылдан ашкан. Же калганчы жылдарда парторганизациябыс арай когыс иштеген. Былтыргызынын база бир көрүмжилү темдеги — онын учуры ла тоомжызы көдүрилип келгенинде. Онызы текши партиябыстын ичинде өдүп жаткан кубулталарла көнү колбулу процесс. Анчада ла эмдиги ачык-жарык иш-тош тзөбөр айлалда. Парторганизация бойынын учурын мынан да ары там эклинделтер, алтай литературанын күреезин тыгыдарында, бичинчилерди бийик санааларга, жаркынду үстүгүге баштаарында токынабас учурлу. Мыныла колбой онын ижинде өскө организацияларда учетто турган бичинчи-коммунисттерис база эрчимдү турушса, керек там жаранар. Экинчизинде, ачык партийный жуундар өткүрүп, ондо партийный эмес бичинчилер туружарын база да жаңжыктырып алар керек. Бистерге жажырап, жабар неме жок. Мыныла колбой партиянын горкомы ла обкомы бистердин эки игис организацияларыстагы партийный ишти бирлик тзөлгөлү эдип тургусканы сүрекей чындык керек. Бистер тегин де текши-жагыс иш бүдүрүп жадыбыс. Эмди издательствонун ижин бистин ок Бюробыстын члендери башкаргылап жат — директоры Э. М. Палкин ле баш редакторы В. Т. Самык. Иш партийный ууламылу ла шинжүлү тужында ары-бери жайа тартыртпазына, бор-кар жилбүлерге баш алдыртпазына карын жакшы. Кандый да башкараачы, кандый да организация баш билинер учуры жок. Анчада ла оок-теек одулардын табына салдырып, жайа тарттырары коомой салтарлузын бистин ортобыста калганчы жылдардагы керектер жарт көргүзүп жат. Былтыр бу жагынан көп иштеерге келишкен — быжыл бу сурак повестадан чек түжер учурлу, эзенде чат жоголор учурлу. Онызын бистердин ончобыстан өй дө, иш те, адакы учында жүрген-берилген конок-

салымыс та некеп јат. Бистин ортобыста, тереңжиде айладып келгезин, көрүшпейтен өштүлөр јок, јөптөжип болбойтон, аайына чыгып албайтан неме јок. Келер өйдүн бичиктү полказында ончобус коштой турарыс. А кем канчыйан эдер, бүдүрер — бойынын мөри ле магы. Онызын јамандаары јок, билбеечи болорго јарабас. Онойдо ок кемге, канчыйан берилген, максынбас ла артыксынбас керек. Базынбас ла бастыртпас. Тыдарлатпас, тынзынбас. Ой ончобусты тег элгеер, чындыкты бистерден тереңжиде билер. Мынын аайы бистен де озо алтай литературадагы турушкан эленчектеристен јарт билдирет: мактулузы эскире түшкен, ундылганы эбирип келген... Ойдун јаргызынан качып болбозын, јоннын санаазынан артыктап болбозын.

Бистерге эмди табылу итог эдип, табыштаныжар бош то јок. Токтоорго, чотоорго болбос, јаны керектер келип јат, јаан сурактар туруп јат. Былтыр Латвиядагы Күндерди көдүрүп чыкканыс, быжыл Ленинград баратан јолыбыс бар. Эртең алдыбыста өскө јорыктар.

Кезик нөкөрлөр бу общественный учурлу керекти чала јабызадар күүндү чилеп, јетире ондойбој бо кандый, јангыс бичинер керек, јорыкташты токтодор керек деп табыш эткилеп турганы угулган. Бис мынызы суракты јастыра билгеннен эмес, арга јокто айдып турган сөс деп ондоп јадыбыс. Устүбисте — Уч-Сүмер. Алдыбыста — үч јаба иш: бистерге оны бир уунда өткүрерге келижет, туура кыйыжар аргабыс јок. Литературабас — ол текши культурабыстын бир агыны. Алынган јүгубис — учурлу. Алтай литература акту бойынын адынан эмес, алтай албаты-јоныбыстын адынан јайалып ла чүмделип јатканын бис ончобус, байла, бир аай ондоп ло билип јадыбыс. Айдарда, тегин не куучын эдер? Коштой јүрген нөкөристин једимине не оморкобос, онын эткенин текши бистийи деп не баалабас? Онын да учун бу јон ортодо ижибисти бистерге мынаг да ары үч јаба өткүрерге келижер: Алтайыста, орон ичинде ле орооннын тыштында.

Темдкете, былтыр сүрекеј јаан учурлу керекте алтайчылардын XXIX конгрезинде бистин эки нөкөрис — С. С. Қаташ ла Т. Б. Шинжин турушкылап келди. Олор анда јангыс та турушкан эмес, докладтар-јетирүлөр эткен, Таныспай ак-јарыктын алты башка талазынан келген алтайчыларды кайкада кайлаган. Бу — јангыс та наукада учурлу эмес, јүк ле фольклордын јүзүнин көргүзип ойноғоны эмес. Оноң элбеде, оноң тереңжиде керек бу: бистердин эзендик јүрүмистин керези телекейге, алтай албатынын культуразынын јебрен тазыл-тамыры кургабай-какшабай XXI-чи чакка јенүлү кирип јатканынын керези, адакы учында — бу политикада учурлу керек. Ондый-мындыј оқылу ла учурлу керектерге туружала јанып келген нөкөрлөрдүн куучынын да угарга соныркабайтаныс коомой. Эмезе билбеечи-көрбөөчи болотоныс бар, керек дезе, олордын бойынын да бурузы бар: та кемзинип, та керексибей, је улустын алдына ба, айса кепке чаазынга ба ол јол-јорыгы керегинде айдарын ундыгылап јат.

Мынызы жаныс та тыштындагы-туурартындагы жаан керектерде турушканында эмес, же бу да Алтайыс ичиндеги жорыктарла база колбулу. Былтыр, озо баштап — XXVII съездке уткый, онон сыранай съезд өдүп турган өйдө лө онын кийинде бис аймактар сайын Алтай литературанын Күндерин өткүрдибис. Анчада ла якшы бу керек Оймондо өткөн. Ол керегинде бис бу ортозында бой-бойыбыска көп айдышканыс, куучын-кумыш изү ле болгон, оноор оyto бараачы, жорыктаачы ла болгоныс. Ой өткөн, оyto ло ын-шын. А Көксуудагы райком бистерди сакыганча, ондогы эл-жон эмдиге айдышканча. Чын, канча жылдарга аймак-журттарды кернирге, айланарга база арып-чылап та жадыбыс. Онын үстине ол жылыткан ой учун билдирлү турулта алып турганыс жок. Акту күүнисле ле, учурысла ла. Же тескери сананза, — а бис айтпазаас, а бис ойгоспозоос, бис көдүрбезеес, айса кем? Партия бүгүн бистерден билдирлү жөмөлтө сакып жат. Улусты ойгозышсын, оyto такып бийик сөстөрдin чындык учурин орныктырышсын деп. Чөкөөргө жарабас. Чөркөлишпей, чөйө базар, алып алтамду авангард керек.

Мен бу жылдарда ороон ичле эмеш-убаш жорыктадым ла өскө дө нөкөрлөр бичиичилик иштерде турушкылап ла жат. Бир билгеним, бир сүүнгеним бар: ол — бистин организациянын сөзи, онын жанжыккан мары — эл-жон ортодо элбек туштажулар эдери, улустын күүн-санаазын көдүрери, көстөн көскө көрүжип, ачыгыча куучындажары. Бистер, өскө организациялардын уулдары чылап, эки-жаныс үлгеристи акчага болуп ишмекчинин бе, колхозчынын ба алдына кычырып ийеле, капшай ла күндү-күреелү столго кирерге жүткибей жадыбыс. Онызы — бистин чегибис ле оморкоор магыбыс. Бис бу ченемелисле ороон ичинде көп-көп организацияларга тем эдер аргабыс бар. Бу керегинде жуукта жань «Лит. Россияда» бистин башкараачыбыс нөк. С. В. Михалковтын айтканын көргөн болороор. Же бис ондый публицистиканын марын туку качаннан бери таап алганыс. Бу позициябысты бистерге мынан ары жылытпастан, там быжулаар керек. Бисте журнал-газет жок учун, өгзүре сурактар аайынча улусла көндүре куучындажарга келижип жат. А база канайдар?

Эмди телевиденинин таркаганыла колбой бир ачаанду неме (онызын бистин сескери бичиичилер чын айдып жат) — улустын кычырыжы астаган, туштажуларга жуулары киреленген. Ол эмди кайда ла андый. Совет ороондо эн көп кычыраачы деп бийик трибуналардан айдылып-жарлалып та турза, же калганчы жылдарда чыгдык кычыраачылардын тоозы кыскарган. Айла, көп саба кычыраачылар нени кычыргылап жат? Бор-карды. Болор-болбос детективти. Айла, кычырыш керегинде айдарымда, база бир аяру. Нөкөрлөр, алтай бичиичилер, коомой, уятту неме! Бистер акту бойлорыс база сүрекей ас кычырып жадыбыс, онон улам текши литературанын аайынан сондо ло артып турганыс ол. Керек дезе, бистин бичиичилер бойлорынын органдарын

алдыртпай турганы јарталды. Бистин ортобыстан тоолу ла кижн «Лит. Россияны» алдырып јат. Слер бойгардын республикан газедеерди кычырбазаарда, нени эдип турганаар? «Лит. газетти» алдырып та тургандар оны профессионал көслө эмес, тегин ле кычыраачы чылап көрүп јадыгар. А бичинчиге оны сооттоп кычырар эмес, айладып, ајарып кычырар керек.

Журналдарга бичидип турганыс база сүрекей ас. Бу керегинде бис городтын «Союзпечадинег» уктыс, онын учун кем нени алдырбай турганын айтпайын, бойгар билеригер — келер јылда бого ајару эдигер. Онон, база бирүзи. Бистерге, керек дезе, бу камык периодиканы јилбүлерис аайынча бөлинип, кычырарга үренер керек. Анчада ла бу өйдө тос журналдарда, газеттерде сүрекей курч, өдүни ле солун, азийда јарлалбаган материалдар чыгып баштаган. А бистин нөкөрлөр оны уламдай ајарып турардан болгой, көбизинин көзи «Знамяга», «Новый мирге», «Огонекко», «Наш современникке» тийбей де јат. Текши литературанын салым-агынына кожубастан, санаа-аайына табышпастан бүгүн чындаптан бичинчи деп канайып адалатан? Кезик улус Союзтын членине јүк ле биледине болуп эмезе гонорардын кемине болуп киргилеп туру эмеш пе? Окылу-јон ижинде тын тебилгелү туружып албагай, айса болзо литературанын ады-чабын өрө көдүржилип, онду, билдирлү неме чүмдеп-бүдүргилеп туру дезег, база јок. Мынызы анчада ла бистин јииттердин күреезине келижет. Олордын эрчими сүрекей уян, бичигени тайыс ла калай, көгүс лирикадан өрө көдүрилип болбой турган көөркийлер — агаш-таш, пейзаж, кандый да кайкалаган санаалар, сүүш, айрылыш — ол ло. Шүүлте јок. Ойгорлык көрүм-турум билдирбейт. Айла, јангыс та јииттерде эмес, је тапту јарлу бичинчилерде. Ол керегинде мен бу сөзимде токтобозым, је јүзүн-жанрлар аайынча сөс айткан нөкөрлөр мынызын менен теренжиде чокымдаар деп бодоп турум. А шүүлте-идея јогынан, концепция-көрүми јогынан чындаптан тын роман да, повесть те болбозы јарт. Јайалталу ла дегени арай ас болды ба. Калганчы јылдарда бисте јаан чүмдемелдер чыкпай турганынын бир шылтагы шак мында эмеш пе? Ондый суруда болотон бичикти бистин кемибис чүмдеп-јајап чыгарар, анчада ла эмди, бу улу-јаан бурылталу кубултыштын ойинде? Керектин јилиги шак бу. Мындай суракты бойлорына ороон ичинде ончо бичинчилер тургузып, сананып јат. Бистердин санаабыс онойдо шүүрине јеткен бе?

Мыныла колбой резерв керегинде сурак сүрекей өдүни, сүрекей өңзүре. Мынызын мен бытыр апрельдеги докладында ачыгынча тургускам. Эм үстине бу ла бистин үйе бойынын кирезинче иштенип ле јат, эдип ле јат. Је келеткендер кемдер? Олордон, айса болзо, ондый шүүлтеечи ле јајаачы көгүстү бичинчибис чыгар? Ачыгынча айткажын, бар-јогын јоктоп-тоолоп көргөжин, алаңзулу, ачымчылу неме. Көрүнбейт, билдирбейт. Јииттердин күчине, келер ойине бүдер керек. Бүтпес

арга жок. Же бисте јииттердин тоозында 30 јаштан ажып калган улус јүргүлейт. Олорды, эки-үч баланын адазын эмезе энезин эмдиге јаш деерге кижн канайып тидинер?

Айдарда, база бир сананатан, аайына чыгатаны — мындый айалга тözöлип јатканында кем эмезе не бурулу? Не јетпей јат? Кандый объективный буудактар бар? Субъективный јанын бис јакшы билерис: неден улам, канайып бу иш јылбай, токтоп калганын. Бу текши совет литературада јаш үйенин түбегн деп шылтак таап, отурзабыс, бистин де алтай литературабыска јенгил болор бо, айса керек ондолор бо, белен үстине түзелер бе, јаранар ба?

Мен бодозом, эки јаан шылтак бар. Ол керегинде эмди јаантайын кайда да болзо айдып туратан, кадай тургузатан ой келген. Ондый арга-тапты бистерге партия ла башкарунын бу јуукта јарлалган «Чум-демел биригүлердин ижин јарандыар аайы керегинде» јöбн берет. Анда оок калыктардын тилиле чыгып турган бичиктердин аткарынар тиражын чокымдаар дегени бистерге анчада ла ајарулу, јүрүмдик учурлу. Бистерден јокту ла арга-чагы уян болгон бичинчилер ороон ичинде, байла, табылбас болор. А бис кемзинип ле, керекснбей ле, бар-јогын үлежип ле јылдар ээчий јылдарды öткүрнп койгоныс. Былтыргы ла анчада ла башјылгы керектерден көргөннсте, бистер эмдиге јетире сöбк блаашкан ийттерге түней. Кем блаап алар, кем озолоп ийер. Оны эмди токтодотон, чек јоголтотон ой база келген. Бичик чыгарар керекти бирлик коолго тургуспаганча, бистин ортобыста социальный чындыктын ээжизн јол алынбас. Бойын эмезе эмдигн удурум нөкөр-најызын темпланга суга салып ийерин кичеери эмес, текши литературанын тең өзүми учун туружары бүгүн баш алар учурлу. Социальный чындыкты демагогика кейле эмес, чин керектерле, чокым ишле öткүрер керек. Чокым бистердин одубыска ачык-јарык гласность деген ээжинин учуры шак андый. Бу айалгабыста. А мыныла болорзынарга јарабас, оны кубултары учун ончобыска јана баспай, турумкай тартыжар керек. Бот, ол чын учурлу тартыжу. Шак мындый керекте герой болор керек, а бой-бойын јабарлажарында эмес, бор-ботко көйлөдөрннде эмес.

Бу айалга бисте 1964 јылдан бери Туулу Алтайдын бичик чыгарар издательствоzyn јоголтконыла колбой башталган. Баштап тарый, качан бичинчилер одузы ас тужында, мынын ачааны чала билдирбей турган, сабузыла 60-чы јылдарды ажа конгоныс, 70-чиге једе конгоныс. Онон бичинчилер организациязы эки такыптан öрөлөй көптөгөн — тоозыла да, чындый-кирезиле де. А ол ок öйдө бичик чыгарарынын кеми үч такып јабызаган. 1964 јылда бистин тагынан болгон издательство 104 башка атту бичик чыгарып туратан. А эмди десе 40-гө јабызаган. А кееркемел литература (бот, бу ла бистердин эдип-јаап турган нжибис!) јүк арайдан 10-го једип турган ба, айса жок по. Айдарда, мындый кызам јерге бистер кысталыжып, чуугажы јогынан öдүп

болбой турганыс шак бу эмес пе? Бадышпазыс јарт. Бастырабыс тен кепке базыларыс јогы јарт. Устүне, мынан эмес, бистердин тар өткүштөн ээчий-деечий эптү-јөптү өдөр ордына, блашканча, бастыгышканча, чапчашкылап, чурап баратаныс кайда? Онын учун эпчил дегендерис, артканы бастыгыжып-барчактажып јатканча, паратаны капшай-түргөн ачала, озоло чаба беретени кайда? Уулдарды улдаштырып-уруштырып, тоозын-тобракты буркурадып тургандарыс база бар. Мынын чын-төгүнин билерге күч эмес! Калганчы 10 эмезе калганчы 3 жылдын темпланын алып, чотоп ийгер: кем, кайда чыгарылган? Ол тушта ончозы јарт болор.

Бистин баштамы парторганизациянын, бистин Бюронын бүгүнигу ууламјызы шак бу айалганы өскөртө тözöp, керекти јарандырып аларында. Јууннын јобинде Бюро ло издательствонын башкартузын (а онызы — бу ла бистер бойыбыс) бу јанынан түрген-түкей шүүлтелер тургузып, үстүги турган партия-совет јаандарыска, Госкомиздатка, Бичиичилер Бирлигине керектү чаазын јазатырар. Туулу Алтайдын тагынан издательствозын орныктырзын деп. Эмди этпезеес, кийинде база ла орой болор.

Экинчи јаан буудак — онызы областъта улайын чыгатам, кычыраачылар алдыртып туратан орган јогы. Мынан улам Туулу Алтайда литературанын јаш корболорын өскүретен, чүмдемел интеллигенцияны күреелей јууйтан, онын билдирлү трибуназы болотон орган эмдиге јок. Шак мынан да улам бисте чүмдемел очеркистика, публицистика деген озочыл учурлу јүзүндер, кееркемел литературанын критиказы өспөй, тазылданбай турганы кемге јарт эмес. Чүмдегенинги кайда јарлайтан, кычыраачыларга канайып једетен? Бичикти кем алар, кем албас. Көзине илинзе, керектезе алар. А журналду болзобыс, керек чат башка болор эди. Күүгей Төлбсовтин эмезе Јыбаш Каинчинин јаны повези журналда јарлалганын кычырала, онон ары бойы соныркап бедреер эди.

«Эл-Алтайыс» эмди төрт катаптан чыгат. Городтын бойында оны бистин акту бойыстын баштапкайысла өткүрген подпискала 100-тен ас эмес кижии алдырып, кычырып јат. Уламдай — ол јаан керек. Былтыргы ченемел тузалу болды. Быјыл оны элбедер керек. Табынча бу квартал сайын чыгып турган дептеристе бойынын блүктери јанжыгып, бойынын чырай-кеберин алынып келеди. Онызы јакшы. Онойдо улалтарыс. «Эл-Алтайда» бойынын редколлегиязы бар. Иш өдүп ле јат. Байагы Бюронын члендерин айтканым чылап ок, кезик редколлегиянын члендери күндүлү тоого кирер деп бодоп турган ба, айса керектин учурын јетире аайлабай турган ба деп айткадый. Эм үстине чокым ишти каруулу качы ла литконсультант Т. Торбоков өткүргилеп јат. Башка штат бисте јок. «Эл-Алтайда» эмди бойынын јаны активии табылып келди. Чокым турушкылап, чокым иштегилеп турган улус бар — көчүреечилер, шинжүчилер, журналисттер тоозынан. Је слер,

нөкөрлөр, жуунтыда туружарын ого жангыс ла бойынын салайын деген материалдарын чачып беретени деп бодоп турганаар база жастыра. Кажы ла ойлү-өйинде чыгып турган немеде бойынын аайы бар, бойынын планы бар, адакы учында некелтези бар. Экинчи экземпляр экелетени эмезе эски-саскызын чачып беретени мынан ары өтпös. «Эл-Алтай» дегени жанжыккалак тужында, онын адын коптоорго, ого жеткерлү «ярлык» тагарга умзанганы былтыр С. В. Михалковло, Э. Ю. Зиминле болгон туштажуда јарталган. Ээ, чаалта, менен обкомдо ол јаста «эл» деген сös — ол не болотон деп тарый-тарый сурагылап турарда, кайкаган эдим ле, база ла кемизи бодоп коп јайып туру деп. Мен де онон артабазым, нөкөрлөр, канайып 15 жылга артабагам, је керекке, эдерге, көндүктирерге турган текши керекке шок болоры јарт. Онойып, тил билбес окылу улуска туйказынан ооско батпас неме айдып, јабарлаш-коп јайатаны эмдиги гласностьтын некелтелерине чат келишпес, туй чаптыртар учурлу. Январдагы Пленумнын база бир чындыгы шак мында. Бистин бичинчилер тоозынан «эл» деген төрөл энези ошкош сөзин таныбай жүрген кижии эл-јон ортозында канайып жүрүп турган, онын эл-јери кайда болотон, онын ЭЛЕНЧИК-ТОЗИ кем болотон? Ондый сүрекей алтайчылар болгондо, Кагайдаг ала Қара талайга јетире таркаган сөсти канайып укпаган-билбеген болотон? Ол јарабас, јабыс кылык, нөкөрлөр, оны чын немени чыдап көрүп болбой, кирбикшиген кижинин кылыгы дейтен. Айдар сөзи јок, адар огы јок кижинин кылыгы. Төрөл тилдин төзин билер керек. Табыскагын табар керек.

Айдарда, «Эл-Алтайдын» ижин там јарандырганыла коштой, бистерге оны мынан ары организациябыстын органы эдерге, онын чыгар аайын ла кеми-листажын көдүрерге суракты тургузар ла керек. Онын төзөлгөзи — Төс Комитеттин ле СССР-дин Министрлер Сөвединин сүрекей тузалу Јöби. Акту менин санаамла болзо, оны мынан ары жыл сайын 6 катаптан эки тилле — алтайлап, орустап чыгарын жанжыктырар керек. А слерде оны толтырар материал једер бе деп сурагылайт. Јетпес эмес, бадышпай јат деп айдып јадыбыс. Бисте јарларар арга јок, кепке базылар киребис јабыс дезебис, бүдүнишпей де турганы бар. «Эл-Алтай» эптү-јакшы чыгып баштаза, ол тужында издательствого до јенил болор: көп јинттердин материалдары эмезе јуунак повестьтер, куучындар таг алдынан бичик болуп чыгар өйин сакып, озолондыра мында јарлалып, элге-јонго элбеде таркаар эди.

Айдарда, шак бу эки керек учун бистерге ончобыска бир кижидий туружар керек. Онызы — ончобыска да, кажыбыстын акту бойына да керектү.

Адакыда, айдарга турганым мындый. Алдыбыста јол ачык. Бастыра јанынан. Эмди Туулу Алтайдын бичичилик организациязынын ады-чабы Россиянын ичинде тоомјыда ла ајаруда. Онызы керегинде база такып бооро Јыбаш Каинчинин чүмдемел ижин РСФСР-дин

Бичиичилер Бирлигинде шүүжер тужында онын башкарузынын качызы нок. Зимин ле өскө дө сөс айткан нөкөрлөр ончозы чын, чике темдектеген. Онын учун бистерге эмди кажыбыска ла таг алдынаг эмезе узун сынду деген улулардын арказы өрө кырлап чыгатаны керек жок. Жаан издательстводо жарлаларга жажынып барар эмес, жартына чыгыжып, некелтелү барар керек. Алтай литературанын адынаг. Туулу Алтайдын организациязынын окылу сөзиненг.

Акту бойларысты өрө көдүрип тура, онойдо ок эртегиде иштеген эленчектеристи ундыбайлык. Бу жанынаг эдетен иш база жагы башталып жат. М. В. Чевалковты, М. В. Мундус-Эдоковты, П. А. Чагат-Строевти ле 20—40-чи жылдарда эрчимдү иштеген, же эмди чала ундылып калган улустын ады-жолын жагыс ла бу бойында ойто эскертери эмес, же орооннын текши литературазына кийдирип, таркадары болуп жат. Ондый иш эмди совет литературада эрчимдү өдүп турганын бис бу төс журналда чыгып турганынаг көрүп турубыс.

Элибистин эржинелү энчизин жуунадарын, оны көгүс культурабыстын артабайтан мөнкүлик байлыгы деп билип ле баалап, оны алтайлап ла орустап, онойдо ок өскө тилдерге орооннын ичинде ле тыштында таркадарын жагыс ла ГАНИИИЯЛ-га жарбыйтан неме эмес, бистердин де, бичиичилер одузынын да, туура салбас учурлу ла улу ижи деп элбеде ле теренжиде көрөргө үренер керек.

Улу Октябрдын 70-чи тепкижинде бистерге једимдеристи ле јенүлеристи чокым итогтоп, максыныш јогынаг айладып, анчада ла эртенгиде эдетен керектеристи быжулай шүүйтен сурак туруп жат.

Евразиянын сырангај өзөгинде турган Алтайда бүткен бистерге эмди текши совет литературабыстын телекейлик учурлу ижинде тең туружар учурыс бар. Ас та болзо үлүбисти бу да ишке кожорго кичеенер керек. Айдарда, Африка-Азия бичиичилериле колбу тутатан Совет Комитеттин ижине бистерге эрчимдү кожулар керек, экиндү сөзибисти айдыжар керек. Сибирдин јоны болгон адыбыста. Бу керекте бис КПСС-тин Төс Комитединин Генеральный качызы М. С. Горбачевтын Владивостокто айткан куучынынаг аткарынып јадыбыс. Мынызы жагыс та бистердин акту бойыбыстын мууканганду санаа-јүткүүлибис эмес, же өзүмистин аайы-кеми ого једип келгенинин турултазы деп ондоор керек.

Партиянын темдектеген јолы ол. Айдарда, бистердин керегис. Төзөмөл ижибисти төзөп алдыбыс. Јайаандык ижибисти јайылтар керек. Элибистин элчилери болуп. Јоныбыстын јолчылары болуп.

ДОКЛАД ААЙЫНЧА КУУЧЫНДАР

Б. Укачин. Калганчы өйлөрдө бистин прозала јилбиркеп јадым. Түнде бир канча бичиичилердин чүмдемелдерин көрдим. Јыбаш Каинчиннин романы јүрегиме тын томылбады. Бажы өлүзимек.

Бистин бичинчилер совет литератураның эң жаңы једимдери ле јил-биркеер учурлу, бис дезе бой-бойыбыстың да чүмдегенисти ас, калай эмезе чек кычырбай жадыс.

Бистин прозада Күүгей Төлөсов эрчимдү иштеп јат. Эки роман бичип божоткон, экилезине шүүлтемди айттым, једикпес-тутактарын коскордым. Төлөсовтың тили сүрлү, бай, лирика көп, онызын бойыгар билеригер. Је јайалтазына салдырып, сыймадап барып јат. Көрүм-турум јетпейт. Историзмди ундып, ойди, болгон чокым керектерди аайлаштырбайт.

К. Төлөсов јилбилү теманы баштайла, көдүрип болбогоны ачу. Ол ойдин јүрүмин сеспейт, улустың өбөкөлөрн јок. Јаржактар бар. Кычыра-кычыра келеле, булгалып каларын.

И. В. Шодоевтин повестьтеринин колбичимелин кычырарга келишкен. Олор јүрүмдик, очерк, документ аяасту. Јажы јаан өрөкөннин эткен-тутканы оок өскүримге, бистерге де тем. Андый јуучыл проза бисте эм үстине јок.

Тапык айдадым, бой-бойыбыстың чүмдегенисти кычырбайдыс. Темдек. «Алтайдын чолмонында» Т. Шинжиннин жаңы повезине рецензия јарлалган. Автор солун тема көдүрген эмтир. Балдардын туразында јүргендер керегинде. Је сөгүшчилер жаңы чүмдемелдерди эмезе кычырбай жадылар, эмезе ондобойт. Прозада Ј. Маскина, үлгерликте С. Сартакова эрчимдү иштейт. Б. Бурмалов керегинде аңылу айдарга турум. Качан да ачу ашка үстүккен, јаныс сөслө, јиттердин салымы керегинде биске јазу сананар керек.

К. Төлөсов. Алдында јуу ойинде кычыру-плакат болгон: «Для победы что ты сделал?» — деп. А бүгүн «Кубултышта сен нени эткен?» — деп сураар керек. Бир кижини алып, ол керегинде куучындаар керек. Бис жаңыс ла куучын, үлгер бичиир эмес, јүрүм, иш керегинде шүүлтебисти айдар учурлу. Бу жаңынан эткенис ас. Темдектезе, мен бойым. Жаңыс та Каспа эмес, өскө јанынан көрөликтер. Јартажар, акту неме айдар керек. Бис ол ажыра јонго јөмөлтө эдип жадыбыс. Бистин Бюро бу керекке бистерди чын ууландырып јат.

Эмди творческий биригүлер јанынан Јөп чыккан. Бүгүн ачыгынча айдарга јараар. Айдар эмес, бичиир керек.

С. С. Каташ. Башкүн «Знание» обществонын конференциязы өткөн. Анда бистин бичинчилер туружып, сөс айткан. Куучын кубултыша, январьдагы Пленум керегинде өткөн. Бистин јуун шак ол ууламјыла өдүп јат. Бу жаңынан докладта чокым, теренжиде, партийный ла творческий жаңынаң чындык айдылды. Политика учурлу јаан керек эдип жадыс. Керек дезе Узбекистаннын Бичинчилер биригүзинин Башкартузынын ижинен көп деп, көөрөбөй ачыгынча айдар аргабыс бар. Мен јуукта жаңы оноң келдим, сөзиме бүдигер. Кезик арада нени эдип турганысты шык ундып, текши керекти биле-тура үреп, адааркажып, сайгактажып турадыс. Ол неге де јарабас кылык.

Бисте башкараачыбыс С. В. Михалков болды, орооннын бичиичилеринин пленумында, съездтеринде туруштыс. Мынын алдында андый неме бисте болбогон. Бисти союз республикалар бойлорынын съездтерине айттырар болды. Темдектезе, каруулу качынын jakыганыла Азия-Африка ороондорынын бичиичилериле колбулар аайынча Комитеттин Председатели У. Умарбековко кирип, сурактар шүүштибис.

«Знание» обществонын ижинде бичиичилик организация ла пединститут эрчимдү туружат. Улусла көстин көскө сөйлөшкөни көпти берет. Иштин шак андый мары — чике куучын, бичиичинин тирү сөзи керегинде докладта жолду айдылды. Көш-Агаш аймакта меге күнине үч-төрт катап куучундаарга келишкен. Же анда көргөнимди айдарга да болбос. Темдектезе, Чапаев колхоз. Малчылардын байзыгына кирер күүнин де келбес, иштеер, жадар, соотоп амыраар айалга жок. Публицистикага көчөри, бичиичилердин оос ло тагма сөзин эрчимделтери — жаан керек.

Былтыр мен Алтайлыктын калыктар ортодогы конгресинде туруштым. Ол керегинде докладта айдылды. Туулу Алтайды Т. Шинжинин кайынан таныдылар. Анда бастыра телекейдин чыгартулу улусу турушкан ине! Бисте андый оос чүмдемел бары кайкадат, республикалардын көп бичиичилерин бу жүзүн күйүндирет.

Бой-бойыбыстын чүмдегенни ас кычырадыс деп, Б. Укачин чын айтты. Мустай Каримнин, Валентин Распутинин чүмдемелдери аайынча кычыраачылардын конференциялары өдүп жат. А бисте бу jakшынак керек ундылып калган. Библиотекаларда, школдордо юбилейлерден башка, жербойынын авторлоры аайынча куучын, эгирлер өтпөйт.

К. Төлөсовтын романы аайынча студенттердин шүүлтези башкаланат.

Учунда, бистин жуунтыбыс жаранып, ууламжысы чокымдалып, жанжыктыраына табышты.

Текши керекте, жадын-жүрүмде, иште ле жайаандыкта кубултышты ой бистердин ончобыстан тен некежет. Бис областьтын партия организациязынын чындык болушчылары болор учурлу.

А. Ередеев. Кубултыш баштапкы алтамдар эдет. Же жүрүмде ол ас көрүнүп жат. Кезикте кылык-жаннан боло берет. Онызы ачынчылу. Башкаруга болужар керек.

Бистин балдарыс ару. Чын кубултанын улусу — олор. Олор керегинде кыскачак куучундар жайаар керек.

Кубултыш алдында болгоны бар. Жүк сөгүштү улус бар, олорго эми күзелен. Андый «геройлор» табылып жат. Ол жанынан биске бичиир, олорды агы-көгине чыгарар керек.

А. Калкин. Наукада шинжүлү институттын архивинде балдарга чүмдеген чөрчөктөрүм, кеп-куучундар жадып жат. Олорды ак-жарыкка чыгаратан арга бар ба? Болуш сурап жадым. Айтпаска болбос. Б. Бе-

дуров эмес болзо, эки кеп-куучыным да чыкпас эди. Олорды кычырала, Кан-ичининг улузы кол тутты, маа быйан айдышты.

Албатыга көргүспей, архивте олорды канчазын тудатан? Балдарга бичиктер жок деп комыдап жадыгар. А чын тузалу, керектү немелер тоозындалып жатканда, не болор?

П. Самык. Мени Бюродо үлгерлик аайынча куучындазын деп жөптөгөндөр.

Эмди улу керектер болуп жат. «Биске театр беригер, культура беригер, ларекторго алтай ат беригер» — деп, алдында көп жүгүргөн, көп кыйгырган кижилер болорым. Эмди ол өскөртө эдилеп жат, онызы сүүнчилү.

Кезикте коронунг курыыр. Алдында издательство тангынан болордо, бичиктер 104 атту чыгатан, а эмди жүк ле 35—40. «Агитатордын блокноды» канча муң гонорар жийт. Життердин «Кадыннын сурламазы», балдарга учурлалган «Сүүнчилү болушчылар» деп бичиктер, атнерелү эпостын томдорун чыгардыс. Учунчи томды А. Г. Калкинге берерис.

Биске бичик чыгарары жанынан жөптөжүлөр тургузып, сурак-жакылтала иштеер керек. Идеялар беригер.

Биске Европага, Азияга чыгар керек. Ол жанынан СССР-дин Би-чиичилик биригүзининг Башкартузына баштанар деген шүүлтени мен база жөмөп жадым.

1988 жылда «Эл-Алтай» жуунтыны жылына алты катап чыгарар керек. Онойдо пландаарыс, онызы бистин бойыстанг камаанду. «Агитатордын блокнодын» бистин темпланнаг чыгарар ой келген.

А. Адаров. А. Ередеевтин куучыны жадады. Кубултышта канча ла кирези түргөн туружар керек.

Өткөн жыл бистин арга-күчибисти, оныла коштой једикпес-тутагысты көргүсти. Эмди ончобыска јарт.

Мени балдардын литературазы тын санааркадат. Балдардын литературазын озо божодор керек.

Биске мынанг ары бир јаан иш темдектеп, оны јакшы өткүрер керек. Б. Бедоров ло Э. Палкин бичиичилердинг, издательствонунг керектерин такыптан көргүлезин. Јетпезине жаңы Јөп чыгып калды. Шак ол Јөпкө тайанып, Госкомиздатка баштанар керек.

А. Г. Калкин чын ајдат, эмди онынг чөрчөктөрин, кеп-куучындазын јарлаар керек. Јайаандык иш аайынча јол-јорыктарды, амыралтаны элбеде тузаланар керек.

Э. Тоюшев. Јуукта Шабалин аймактын Јаан-Чаргы, Чичке-Чаргы ла өскө дө јурттарында болдыс, оног озо Ондойдо. Алты јашту балдарды жүк ле орустап үреткилейт. Школдордо төрөл тил ле литератураны үредери ујан төзөлгөн. Балдар алтайлап чын бичип, шүүлтезин чаазынга салып болбойт. Оног болгой пединститутта керектер база коомой.

23—24 мартта областытын үредүчилеринин бежинчи съезди өдөр. Бичиичилер ондо туружып, куучын айдар учурлу.

И. Шодоев. Творческий биригүлөр керегинде Жоп чыкты. Анда издательствонун керектери, бичиичилерди жадар жерле жеткилдеери керегинде ле онон до өскө сурактар көдүрилген. Биске кварталда бир катап жуулыжып, бойыбыстын сурактарысты шүүжер керек.

Чындаптан да, керектер революция аайлу башталды. Эски-тоскыны ундыыр керек. Областын газеттери эмдиге кубултылып болбойт, жангыртулар билдирбейт:

Жуукта П. А. Чагат-Строевтин чыкканынан ала 100 жылдыгын темдектедис, же онын бичигин чыгарбай ундып салдыс. Ол керегинде докладта чын айдылды. Кезикте кайра багып көрөри тузалу. Алдындагы бичиичилер бойлорынын керегин эдип салган, а жинт ле келер үйелер олардын ады-жолун ла мактулу керектерин ундыбай, көгүске алынар учурлу.

Т. Шинжин. Балдардын литературазы керегинде. Былтыр «Учалы» (К. Тепуков), «Табышкактарымды тап», «Мерген ле Айананын ойындары» (К. Макошева тургускан), «Ак-сүмерлү Алтайдын балдары» (П. Самык) деп бичиктер чыккан. Калганчы өйлөрдө балдардын бичиктеринин ичи-тышты бир эмеш жаранган.

К. Тепуковтын бичгежинин учуры, алдындагызына көрө, байыган, тематиказы элбеген. «Мерген ле Айананын ойындары» калыктын оос чүмдемелинен турат. Журуктары жакшы.

Текши жүрүмде ижим керегинде тоолу сөс. Мен Алтайлыктын калыктар ортодогы конгрезинде туруштым. Ол керегинде докладта айдылды. Докладымнаң башка, ондо кайладым. Алтай кай бийик баалалат. Бис С. С. Каташла кожо жаан иш өткүргенис. Кандый туштажулар болбогон дейдеер!

Калганчы өйлөрдө «Алтайдын чолмонында» Н. Шумаров ло Т. Шинжин кайды сан тескери апараткан деп статьялар чыгар болды. Ол угузулар жастыра. Андый куучындарды кем жайып туру болбой? Бистин кайды Европа уккан, эмди Чыгыш жаар бурыыр керек.

Жылдын итогторы... Көп өй барып жат. Биске улайын жуулыжып турар керек. Темдектезе, проза жанынан куучын өткүрөр.

Бичиктер таркадары жанынан чын айдадылар. Бичиичилер биригүзинин членине жакыйла, ыраак журттарга ийе берер.

Э. Палкин. Бистин бу жууныбстын анызы — ол кезем бурылталу өйдө өдүп жатканы. Жүрүмге элбеде ле теренжиде көрөр керек. Бистин кубултыш шак онызында. Эмди өй башка. Документле барарга жараар. Эмди альманахты жаңжыктырар арга бар. Онызын биске Жоп айдат. Бис эмди документ тудунып алып, обком, крайком, онон өрөлөй барар аргабыс бар.

Жуукта мен Красноярскта болуп, жаңы неме көрдим. Ол Красноярсктын бичиктер чыгарар издательствозы. Биске олардон үренер керек.

1989 жылды пландап, биске ыраада көрөр керек. Кажы ла кижиле тагынан куучындажар. Вербицкий, Радлов, Анохиннинг иштерин кепке базар.

Бис ортодо бир кезек нөкөрлөр чилеп, жайаандыкты ла текши эл-жондык иштерди аныландырага жарабас. Олор жорыктагай, куучын айткай, а мен бичиктерим чыгарып отуарым деп. Ол неге де жарабас кылык. Эгоизм! Оны да, мыны да эдер керек. Ол бистин агару керегис, ол бистин Бюронын, бистин баштамы партийный организациянын ууламжызы. Нак, өмөлөжип иштейлик.

И. Белеков. Бис сүрекей кызу өйлөрдө жүрүп жадыс. Январьдагы Пленум апрельдегизинен ыраада барган. Апрельдеги Пленум жасты-раларды илезине чыгарган, январьдагызы оны канайда жоголтотонун көргүскөн.

Партия обкомы бичинчилик организациянын төзөмөл ижин сүрекей бийик баалайт. Иштин шак андый көдүрингизин 1986 жыл көргүсти.

Бис бойыбыстын једикпес-тутактарысты көрөргө үренер учурлу. Бичиичилик организациянын бүгүнгү күнде төс једикпези — ол жайаандык јанынан ишти эрчимделтип болбогонунда. Школдордо төрөл тилди үредериндеги сурактар база да чын көдүрилди. Биске кычырулардан чокым керекке көчөр ой келген.

Б. Бедюров. Бистин ижибис тузалу өтти деп айдар аргабыс бар. Куучын сан тескери шүүлтелер јогынан тапту, иштин айалгазында өтти. Прессанын чыгартулу улусы, айттырулу улус јогынан өткөн баштапкы јууныбыс бу эди. Јүк ле бой-бойыбыс јуулыжып, көөркөдиниш, кычырыш јогынан бар немени бар, јок немени јок деп ачыгында, көстин көскө, кезе-быча айдындыс. Нөкөрлөр жайаандык керегинде чын айдышты, је бирүзи экинчизи јогынан болор аргазы јок деп, база ондоор керек. Былтыргы жылды алыгар. Санангар. А 85 жылда не болгон дейдеер? Ичкери алтам чек јокко јуук болгон. Бу јууктарда агару Ленинград барарыбыс. Улу Октябрьдын 70 жылдыгында. Ленинград — ол бийик учуш, је Јаан-Чаргыны, Јазулуны, Банныйды, Урлу-Аспакты база ундыбайлык. Уч айры иштеер керек: гран-кыйу ары јанында, Союз ичинде ле бойыбыстын облазыста.

Бистин ижибисти бийик баалаганы учун партия обкомына јаан быян. 1986 жылда бис көпкө једингенис, онон төмөндөргө сырагай жарабас. Бис оны ончобыс Латвияда ондогонус. Јууктада биригери, өмөлөжип иштеери башталганы иле. Ол бистин жүрүмибисте эжиленер учурлу. Јаман-јуудык кылык-јаныбысты токтодып, онон ары, онон ыраакка ла бийиктерге ууланалы. «Кем качаланын, аршымагын јетирип турган — ары ла амырынча јол јайлатсын» — слер бойыгар билегер, бу менин сөзим эмес, ой анайда ончобыстан тен-тай некежет.

(Кепке базарга Т. Торбоков белетеген).

БИСТИҢ КҮНҮНГИ ЈҮРҮМИСТЕН

* * *

СССР-дин Бичиичилик биригүзининг Башкартузы јөптөгөниле Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу кычызы Б. Я. Бедюров Россиянын бичиичилер делегациязынын тоозында 19—25 январьда Томск облазында литературанын Күндеринде турушты.

* * *

21—22 январьда Шабалиннин орто үредүлү школынын үренчиктери айттырганыла бичиичилер А. Ередеев, Т. Торбоков ло К. Төлөсов олорло литературанын туштажузын өткүргендер. Кееркемел шингдечи В. И. Эдоков бичиичилерле кожо туружып, журукчы балдарды таап өскүрери јанынан эрмек-куучын айткан.

* * *

28—31 январьда бичиичилик организациянын литконсультанты Токшын Торбоков Улаган аймагыла јорыктап, Чибиттин, Саратаннын эл-јоныла, үренчиктерле туштажып, 250 салковойдын баазына турар алтай бичиктер садып таркаткан.

* * *

31 январьда И. П. Кочеевти бичиичи нөкөрлөри 75 јажыла изү уткып, алтай литературанын өзүмине јаан јашту өрөкөннин јетирген үлүүзин темдектедилер.

* * *

10 февральда городтын Культура Байзыгында алтай литературанын эленчиктерининг бирүзи П. А. Чагат-Строевтинг чыкканынан ала 100 жылдыгына учурлай көдүрингилу энир болгон. Энирди бичиичилик организациянын каруулу качызы Б. Я. Бедюров башкарып өткүргөн. П. А. Чагат-Строевтинг јүрүми ле јайаандыгы керегинде сөсти организациянын литконсультанты, Бюронун члени А. О. Адаров айткан. П. А. Чагат-Строев алтай совет литературанын бажында турганын, онын анчада ла «Ойгор-Баатыр», «Кара-Корум» деген туујыларынын учуры јылыбай, карын там бийиктегенин бичиичилер И. Шодоев, Б. Укачин анылап темдектедилер. Юбиляр керегинде эске алынып, јуунун ла иштин ветераны В. Кызымаев куучындаган.

* * *

17—21 февральда Шабалин аймакта алтай литератураның Күндери өтті. Олор П. А. Чагат-Строевтиң чыкканынан ала 100 жылдыгына учурлалган.

Күндер П. А. Чагат-Строевтиң төрөл Мыйту журтындагы энирле башталган. Оны Туулу Алтайдың бичиичилик организациязының каруулу качызы Б. Я. Бедюров башкарып өткүрген.

Павел Александровичтиң јерлештери — бичиичи И. П. Кочеев, јууның ла иштиң ветераны И. М. Кочеев, поэт Э. К. Тоюшев куучындагандар. Эңирде Себи совхозтың директоры С. Г. Томишев туружып, хозяйствоның ишчилери Улу Октябрьдың 70 жылдыгын једимдү уткыр амадулу иштеп турганын чокымдап, бичиичилерди историяны ла јүрүмди чындык көргүскен чүмдемелдер јайаарына, јурт јердин курч сурактарын јартынча көргүзерине кычырган.

Эртенгизинде Јаан-Чаргы, Чичке-Чаргы, Арбайты јурттарда туштажулар өткөн. Шабалин совхозтың Јаан-Чаргыдагы фермазының управляющийи Г. К. Мундусовтың куучыныла, мындагы улус бичиичилердин чүмдемелдерин кычырып та турза, бу јерге келгендерин баштапкы катап көрүп јат. Аймактын да јурттарында чыккан ла чыдаган бичиичилер бар, је олор келген деп угулза да, мында туура, аалга јерде јүргендерин көрүнбес.

Арбайтының аң тудаачылары бичиичилерди јылу уткыгандар. Олор бойларының ижи-тожы керегинде куучындагылап, бичиичилер оноор бачым барбай тургандарына база комыдадылар. Чичке-Чаргының эл-јоны јурт школды кычырар бичиктерле јеткилдеерине болушсын деп сурадылар.

Кайда ла алтай литератураның өзүмиле соныркагылап, бичиичилерле колбуларды улалтар ла туштажуларды ээжилендирер деген шүүлтелер айдылды.

* * *

20 февральда городтын Культура Байзыгында А. С. Пушкинниң өлтүрткенинен ала 150 жылдыгына учурлалган кереес күнниң энгири өтті. Анда «А. С. Пушкин ле алтай литература» деп темала А. Адаров куучын айткан. Эңирде А. С. Пушкинниң чүмдемелдери алтайлап жаңыланган.

* * *

22—29 февральда СССР-дин Бичиичилик биригүзиниң Башкартузының делегациязының тоозында Туулу Алтайдың бичиичилик организациязының каруулу качызы Б. Я. Бедюров Германияның Федерация Республикасында болгон. Делегацияны Башкартуның проза аайынча качызы П. Л. Проскурин башкарган. Ого анайда ок Москваның поэтессазы Т. Кузовлева кирген.

Бичинчилер Майндагы Франкфурт, Штудтгард, Марбах, Түбинген, Констанц городторло жүрүп, ФРГ-нин Гэссен ле Баден-Юртенбург деген эл-тергеелеринде Германиянын ла телекейдин улу поэттери Гёте, Шиллер, Хёлдернин ле Дростердин жадын-жүрүмиле, ижи-тожыла колбулу жерлерле танышкан. Олор немец бичинчилерле туштажулар өткүрүп, телекөрүлтенин, прессанын көп-көп сурактарына каруулар берген. «Штудтгартер цайтунг» («Штудтгардтын газеди»), «Зүдкурьер» («Түштүк жарчы») деген газеттерде делегациянын ижи керегинде жетирилер болгон.

Мындый жаан жорыкта Б. Я. Бедюровтын турушканы эмдиги айалгада СССР-дин Бичинчилер Бирлигинин калыктар ортодогы керектеринде туружарга алтай литературанын кеми бийиктегинин керелейт.

* * *

16—20 февральда Госкомиздаттын каруулу ишчилери Красноярсктын бичиктер чыгарар издательствозынын ижин шинжүлегендер. Шүүжүде Сибирдин ончо издательстволорынын ишчилери турушкандар. Ченемел алыжуда Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүгинин директору Э. М. Палкин болгон.

* * *

27 февральда Туулу Алтайдын бичинчилеринин текши жууны өтти. Ол алтай литературанын 1986 жылдагы итогоруна учурлалган. Бу суракла төс докладты бичинчилик организациянын каруулу качызы Б. Я. Бедюров эткен. Ол бойынын куучынында кубултыштын ойинде, КПСС-тин XXVII съездинин, КПСС-тин Төс Комитединин январьдагы (1987 ж.) Пленумынын, СССР-дин ле РСФСР-дин бичинчилеринин съездтеринин жөптөрүн бүдүреринде бичинчинин учурин темдектеп, бу жанынан эдилген иштерди айдып, эм үстине бар жедикпес-тутактарды коскорып, олорды өдүп чыгатын эп-аргаларды чокымдады.

Жуунда эмдиги алтай литературанын башка-башка жүзүндеринин айалгазы шүүжилген.

Жуунда анайда ок төзөмөл сурак көрүлдү. 1986 жылда июнь ле декабрь айларда өткөн бюрлордын жөптөри жарадылган. Анайып, акту бойы сураганыла жажы жаанай берген өрөкөн И. В. Шодоев Бюронын членинен жайымдалган, текши керекте узак өйлөргө чылазыны жок турушканы учун ого алкыш-быйан айдылган. Бюронын членинен анайда ок Б. У. Укачин жайладылды. Бюронын члендерине А. О. Адаров ло Т. Т. Торбоков жөптөлдилер.

* * *

12 мартта бичинчи, радио ижинин отличниги А. Я. Ередеевке 50 жаш толгон. Горно-Алтайск городтын чыгартулу улузы бичинчи ле журналисттин юбилейин темдектеди. Юбияр партия обкомынын, обл-исполкомнын Күндүлү грамотазыла кайралдаткан.

А. Ередеевтин 50 жажына учурлалган энгир онын чыккан-өскөн алтайында — Ондой аймактын Кичү-Ийин журтында база өткөн.

* * *

17 мартта Горно-Алтайскта М. И. Калининниг адыла адалган областной библиотекада П. В. Кучияктын чыкканынан ала 90 жылдыгына учурлай көдүригилү энгир өткөн.

П. В. Кучияктын жүрүмине ле жайаандыгына учурлалган докладты филология наукалар кандидады Р. А. Палкина эткен.

Јуунда куучын айткандар: П. В. Кучиякла кожо иштеген ветерандар, анайда ок бичинчилер, ученыйлар Павел Васильевичтин ончо жанынан жайалтазын ағылу темдектедилер.

Энгирде областтын национальный драмтеатрынын артисттери ле областтын орто үредүлү национальный школынын үренчиктери П. В. Кучияктын пьесалары аайынча кыскачак сценкалар көргүскилеп, онын үлгерлерин кычыргандар.

* * *

КПСС-тин Төс Комитединин январьдагы (1987 ж.) Пленумынын жөптөри аайынча 4 апрельде КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомынын V пленумы өткөн.

Партия обкомынын членине кандидат Б. Я. Бедюров обкомнын бюрозынын докладын шүүжеринде туружып, куучын айткан. Куучыннын төс шүүлтелери областтын «Звезда Алтая» ла «Алтайдын чолмоны» газеттеринде, «Алтайская правда» жарлалган.

Пленумнын ижинде КПСС-тин Төс Комитединин члени, КПСС-тин Алтайдагы крайкомынын баштапкы качызы Ф. В. Попов туружып, жаан ууламјылу, тын сөгүлтелү куучын айткан.

* * *

8—9 апрельде РСФСР-дин Бичинчилер Бирлигинин III пленумы өткөн.

7 апрельде онын ревизия өткүрер камызынын јууны болгон. Онын ижинде Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров турушкан.

10 апрельде жаңы төзөлгөн эл-јондор ортодогы тематикала социализм ороондорынын бичинчилериле колбу тудатан советтин јууны РСФСР-дин Бичинчилер биригүзинин Башкартузынын качызы С. Ф. Попковтын башкарганыла өткүрилди.

Советтин ижинде Б. Я. Бедюров туружып, бойынын куучынында бир кезек чокым шүүлтелер эткен.

Т. ТОНЖАН

БИБЛИОГРАФИЯ

БИЧИЧИЛЕРДИҢ ЧУМДЕМЕЛДЕРИ

1986 жылда Москвада «Детская литература» издательстводо Б. Укачинниң «Поступь времени по земле» деп үлгерлик жуунтызы кепке базылды.

Поэттин «Дальний Восток» (7 №, 1986) ло «Сибирские огни» (11 №, 1986) журналдарда үлгерлери база жарлалган.

* * *

1985 жылда Абаканда «Очерки истории хакасской советской литературы» деп жуунты чыккан. Бу бичикке С. С. Қаташтын «Сибирские огни» (1 №, 1987) журналда болгон рецензиязы чыкты.

«Сибирские огни» (2 №, 1987) журналда А. Адаровтын Валентина Мальми көчүрген үлгерлери чыкты.

Бу ок журнал бойынын кычыраачыларын А. Кокышеваның үлгерлериле таныштырат.

Алтай литература ла алтай бичичилер керегинде

«Литературный газетте» (28 январь, 1987) З. Ибрагимованың «Если ты настроен не праздну» деп статьязы жарлалган. Анда ол Том облазында литератураның Күндери өткөни керегинде айдып, Күндерде Туулу Алтайдан Б. Я. Бедюров турушканын темдектейт.

Туулу Алтай керегинде

Алтайдагы ченелте хозяйствонун (Чаргы-Оозы) ижи-тожы керегинде калганчы өйлөрдө көп тоолу статьялар чыккан. «Наука и жизнь» (11 №, 1986) журналда И. Константиновтын «Алтайский заповедник генов», бу ла автордын «Сибирская жемчужина» деп статьязы «Советская женщина» (1 №, 1987) журналда ла Ванда Белецкаянын «Заповедник генов» деп статьязы столдо жадар «Родина» календарьдын 1987 жылдын июнь айдагы номеринде жарлалгандар.

Алтайдагы ченелте хозяйство тазөлгөннинең бери ондо ак-жарыкка зурдын он үчинчи балазы чыкканы керегинде «Советская Россия» (9 январь, 1987) ла «Труд» (9 январь, 1987) газеттер жетиру бердилер.

* * *

«Правда» (13 ноябрь, 1986) газетте В. Сапов ло Е. Соломенконын

«За окном кабинета» деп статьязы жарлалды. Анда Туулу Алтайда партияный јүрүм, жангыртулар, онын једимдери ле једикпестери керегинде айдылат.

Бу ок газеттин баштапкы декабрьда (1986) чыккан номеринде Ю. Винокуров ло Н. Витовцевтин «О „дешевых“ киловаттах реки Катунь» деп статьязы кепке базылды. Статьяда Кадын сууда тудулаачы ГЭС керегинде куучын өдүп, ол албатыга кандый болуужын јетирери темдектелип, оныла коштой кандый каршу, коромјы керектер болоры керегинде айдылат.

«Труд» (4 ноябрь, 1986) газетте «Только факты» деп јетирүде ГЭС-те иштеп турган улус јадатан баштапкы туралар ла общежитие табыштырылганы темдектелет.

* * *

«Советская Россия» (6 ноябрь, 1986) газетте В. Варванецтин «По космическому мосту» деп статьязында Кан-Оозы аймактын эл-јоны космостын «Москва» деп станциязынын телеберилтелерин көрүп баштаганы керегинде айдылат.

Бу ок газеттин 22 ноябрьда (1986) чыккан номеринде «Краски далеких предков» деп јетирү эдилди:

Оңдой аймакта Карагол јуртта электролиния тартып турган монтажниктер таш межикке учураган. Межиктин јабынтызынын үстинде јүзүн башка өңдү журуктар болгон. Ученыйлар оморды јебрен Египеттин журуктарына түңейлеп, Карагол јуртты јебрен культуранын кереези деп окулу жарлагандар.

«Известия» (17 июль, 1986) газетте А. Илларионовтын «Первые сибиряки» деп статьязы кепке базылды. Статьяда совет ле јопон археологтор Туулу Алтайда корымдар казып, 190 см. сынду эр кижинин сөөгин тапканы керегинде айдылат.

* * *

«Советская Россия» (8 август, 1986) газетте Б. Прохоровтын «Жемчужина Алтая» деп статьязы жарлалды. Алтын-Көл бойынын јаражыла, байлыгыла, јааныла ороон ичиндеги көлдөр ортодо бежинчи јерде турат деп, автор бичийт.

Алтын-Көл керегинде «Сельская жизнь» (1 ноябрь, 1986) газетте А. Торничконын «Краса Алтая» деп репортажи чыкты. Көлдү корыры, оны јакалай агаш-өзүм отургызары керегинде эрмек-куучынды ол Горно-Алтайсктагы ченелте агашкомбинаттын инженерн Л. Д. Яковлева өткүрди. Јылдын ла мында 560 гектар јерде агаш тарылат деп, Яковлева угузат.

* * *

«Известия» (12 сентябрь, 1986) газеттен Б. Савельев ле Е. Федоровскийдин «По Чуйскому тракту» деп фоторепортажыла таныжыгар.

Чуйдын јолыла областын аймактарына ла Монголияга миллиондор тонн кош јетирилет.

Бу јол керегинде «Правда» (23 декабрь, 1986) газетте «Трасса дружбы» деп статья ла «Труд» (4 ноябрь, 1986) газетте Н. Лазарев ле С. Антонюктын «Дорога дружбы» деп фотојетирүзи јарлалды.

* * *

«Правда» (23 сентябрь, 1986) газетте В. Саповтын «Отправляю саженцы в дорогу» деп статьязы чыкты. Автор Туулу Алтайдын сад өскүрөөчилери бир јылдын туркунына үч миллион корбо агаш өскүрип, ороон ичине аткарып турулар деп керелейт.

Туулу Алтайдын улусы керегинде

«Советская Россия» (18 январь, 1987) газетте В. Садчиковтын «Деревянные сказки Аската» деп фотојуругу салылды. Мында К. И. Басаргин бойынын скульптура ижиле коштой турат.

К. И. Басаргин — скульптор, журукчылар Биригүзинин члени, Шабалин аймакта Аскат јуртта иштейт. Онын агаш скульптуралары Горно-Алтайсктын скверлерин ле парктарын јарандырат.

А. Бойцовтын скульпторго учурлалган фотојуругу «К. Басаргин за работой над скульптурой „Катунь“» деп адалып, «Правда» (18 январь, 1987) газетте берилди.

Бу ла газетте (4 ноябрь, 1986) В. Садчиковтын «Дедушка Коркуш» деп фотојуругу јарлалды. Јүс јети јашту Туткужаков Коркуш өрөкөн Бичиктү-Боом јуртта јадып, энчигип отурып болбой кой кабырып јүргенин фотојурук керелейт.

* * *

«Огонек» (43 №, 1986) журналда Б. Рязанцевтин «Ожерелье Катунь» деп статьязы јарлалды. Автор Онос јуртта јаткан тогузон јашту Д. Т. Шутов керегинде јылу сөстөр айдат. Өрөкөннин эл-јонго јаан керектү ижи — Туулу Алтайдын эн казыр, күчтү суузы Кадын кечире күрлер тутканы. Баштапкы күрди јирме алты јыл мынан кайра Аскат јурттын одожында Кемирүлү деген кечүде туткан. Эмди Кадын кечире кемирүлей салган он бир күр турат.

Газетте И. Флистин «Д. Т. Шутов» ло «Аносский мост через Катунь» деп фотојуруктары салылган.

Л. БАШТЫКОВА.

ЭРКЕЛЕРГЕ

(Балдардын бөлүгү)

Күлөр ТЕПУКОВ

ЖААНАНЫҢ ЧӨРЧӨГИ

— Көр, менин жаанам кандый жараш меелей түүп берген — деп, Сынару деген кызычак бойынын үүрези Желечиге көргүсти.

— Менин жаанам меге тату өтпөк быжырып берген — деп, Желечи удур айтты.

Кызычактардын кийинде отурган Саклай деп уул: «Жаанамнын койнына уйуктап көргөн болзогор, кандый жылу» — деп айдарда, ончо балдар каткырышты.

— Сенин жаанан нени эдип билер? — деп, шапылдууш Сынару Аржаннаг сурады.

— Жаанамнын сүттеп аскан талканду чайын шөлүреде ичип, онын куучындаган чөрчөгин уккан болзогор, анан жараш, анан тату ла жылу не де жок болбой.

— Чөрчөк дедин бе? Хи-хи — Сынару каткырды.

Куучынга Желечи киришти: «Мен жаанамды жаантайын ла сурайдым, чөрчөк куучындап берзин деп. Же жаанам бир де чөрчөк билбес. Аржан, жаананнын чөрчөгиненг биске куучындап берсен».

— Мен көп чөрчөк билерим. Кандыйын куучындап берейин?

— Эң ле жакшызын — деп, Желечи айда салды.

— Жаанамнын чөрчөктөри ончозы жакшы, же мен слерге бойымнын эң артык сүүгенимди куучындап берейин.

Балдар Аржанды эбиреде отуруп ийдилер. Аржан чөрчөкти куучындап баштады:

— Ыраак, ыраак тайгада, жаантайын жай турар жерлерде бир Борокучыйак журтаган. Боро кучыйактын уя тартар өйи келерде, ол жарагадый, кем де жетпегедий жер бедреп учуп ийди.

Борокучыйак кайда ла уя салганда, оны Лутпа-жылан таап, кичинек кучыйактарды жип салатан.

Быжыл да ал-санаага алдырткан Борокучыйак уйа тартар жерин чек таппай турды. Јутпа-жылан Борокучыйактын уйазын кандый ла бийик агашка, кандый ла каскак кайага салганда, ол оны таап алатан.

Борокучыйак комыдап, јарагадый јер бедреп, ары-бери учат. Је ончо ло јерге Јутпа-жылан једе бергедий.

Кенетийин Борокучыйак койу боро талдын өзөгинде эскин ошкош талбак, курч учтарлу агаш јатканын көрүп, оны јаратты. Борокучыйак амыры јогынан учуп, уйазын јазай берди. Удабай уйа бүтти. Онын эптүзин көрөргө отуруп ла аларда, алдында та не де кыймыктап, уйазы боро талдардан бийик болуп көдүрилип чыкты.

Борокучыйак чочыганына уйазынан түрген учуп чыгала, көрзө, алдында јаан байбак мүүстерлү Булан турды.

Булан мүүзиндеги кошко чаптыксынып, бажын ары-бери јайкап ла ийерде, үстинде чичкечек үн угулды:

— Қалак-кокий, уйамды чачпагар! Билбедим, бу слердин мүүзигер деп.

Булан ачынып: «Не, сен менин мүүзимди таштанчы болор деп бодогон бо, кулугур?!»

— Јок, јок, былар. Бу слердин мүүзигер деп билбедим. Бир аргам чыгарда, уйа тартып турбай. Мен кайда ла уйа тартсам, Јутпа-жылан таап, менин балдарымды јип салат. Јангыдан уйа тартар менде бош јок, јымырткага отураар өйим једип келди. Килезеер меге, Борокучыйакка. Кандый бир болужымды, байла, јетирерим.

— Кхе — деп, Булан күлүмзиренеле, айтты. — Не, сен мени курт-конгысла азыраарга ба, а? Кучыйактарың чыдаза ла, менин мүүзимди таштап барарың. Јарайт па?

— Јарайт, јарайт — деп, Борокучыйак тың кыйгырып, сүүнип турды.

Је бу өйдө Борокучыйактын кыйгызын Јутпа-жылан танып, бойынын јуук нөкөри Қускунды алдыртып, ого мындый јакылта берди:

— Қара-Қускун, нөкөрим, меге бир болужың јетир. Көк-айаска чыгып, Борокучыйак деп шилемир кайда јатканын меге табып бер. Қанын мен ичейин, сеги сеге артсын.

Кускун јер-телекейди эбирип, эки күннен жыланга сүүнчилү јетириү этти:

— О, улу нөкөрим, слердин јакылта бүтти. Борокучыйакты таптым.

— Је, куучында ла, Кускун — деп, Јутпа-јылан кулактарың тарбайта тартып, сүүнчилү каткырып турды.

— Ак-Кайаның эдегинде, Ак сууның јарадында, боро талдың өзөгінде, буурыл Буланның мүүзинде амыр-әнчү јуртап јаткан эмтир — деп, Кускун куучының божотты.

— Мен ол јыдымар Борокучыйакка түңей ле једерим, угы-төзин јок эдерим — деп, Јутпа-јылан јол-јорыкка белетене берди.

Борокучыйак Буланның мүүзинде амыр јуртап јатты. Буланга да сүрекеј јакшы болгон. Борокучыйак тайганы эбиреде учуп, кайда анчылар келип јатканын јетирип келзе, Булан өйинде јажынып калатан. Эмезе уйуктап, амырап јатканда, Буланды томонок-чымыл түйметпес болды.

Бир катап Булан уйуктап јадарда, Борокучыйак «ш-ш» деп шуулаган табыш угуп ийди.

— Борокучыйак, менен јажынып, кайда барарым деп бодогон? Мен сени кайдан ла табарым — деп, Јутпа-јылан ач оозын арбайта ачып алган, Буланга јууктап келетти.

Коркыганына Борокучыйак Буланның бажынан тын чокып ийди. Булан чочып, туура калыды.

— Алдыгарда Јутпа-јылан? — Борокучыйак, ал-санаазы чыккан, калактап турды.

— А, сен бе, Јутпа-јылан? Мен сен керегинде көп уккам. Мен сениле туштажарга јүрген эдим — деп, Булан айдарда, јылан каткырып, каруузын берди:

— Сен де менен чыгып кайда да барбазың, түңей ле менин курсагым болорың.

— Көргөйс — деп айдала, Булан Јутпа-јыланга удур басты.

Сүмелү ле эпчил Јутпа-јылан толголып, оролып, Буланның будынан ала койорго турды. Је бу өйдө шыралап јүрген Борокучыйак бойының өчин алды. Билдирбезинен јыланның кийин јанына учуп барала, оның куйругынан курч тумчугыла ала

койды. Ачуга чыдашпай, Јутпа-јылан кайра болордо, оны Булан күчтү буттарыла базып, јерге кнйдире ныкып салды.

Бу күннен ала Борокучыйактын коркотон немези јок болгон. Бир күн ого Булан айтты:

— Тус јалабаганым удай берди. Балдарынла кожо мында учуп јүр, мен Қайынду-Кобынын тузуна барып келейин.

Карануй койылгалакта Булан кујурга јүрүп ийди.

Булан барган кийинен удаган јокто мылтыктын табыжы Қайынду-Кобынан угулып келди. Мыны уккан Борокучыйак Буланнын кийинен учуп ийди. Једип келзе, Буланнын јалмажынан кан шүлүреде агып јатты.

— Анда, анда — деп, Булан мүүзиле уулайла, јада берди.

Борокучыйак Буланнын көргүскен јери јаар ла учты. Көрөр болзо, анчы мылтыгын экинчи катап октоп јаткан эмтир. Бу өйдө Борокучыйак курч тырмагыла анчынын көзине тепти. Анчы чочыганына аайы-бажы јок алгырып, буды јерге тийбей качып, карануй аркада јылыып калды.

Булан аксандап, Борокучыйакла кожо кујурдан ыраак жүргүлей берди. Анчылар јетпес јерге јажынып, Борокучыйак тайга-ташты эбиреде учуп, эм өлөндөр таап, Буланнын будын эмдеп салды.

Эмди Борокучыйак кайда ла уйа тартар күүни келзе, анда ла эдет. Булан дезе Қайынду-Кобыдагы кујурга коркыбай барат. Ненин учун дезе, анчылар ол кујурда кандый да «јеткер» бар деп келгилебес болды — Аржан куучынын божотты.

— Анан ары — деп, энчикпес Сынару сурады.

— Бот, божогон. Айылдын ижин эдип салала, энирде јаанама келигер. Ол тушта база чөрчөк угарыс — деп, Аржан айтты...

БАЖАЛЫКТАР

КПСС-тин Төс Комитетинде ле СССР-дин Министрлер Советинде (А. Тодошев көчүргөн)	3
Э. Палкин. Көк тенери (поэма)	7
Б. Укачин. Сүүштин, иженчининг жимиртүү магы	21

ТЕЛЕКЕПЛИК ҮЛГЕРЛИКТЕН

П. Элюар. Жайым. Мөңкүлик чындык. «Көрөр күүшим жок!..» (Б. Бедюров көчүргөн)	27
Н. Хикмет. Кезердин сүүжи. Чөрчөктөрдүн сүүжи. Түрмеде бичиген самарадан (Б. Бедюров көчүргөн)	31
Л. Хьюз. Фантазия. Блюзтар аайынча фанта- зиялар. (Б. Бедюров көчүргөн)	33
Г. Гейне. Карагай ла пальма. (Б. Бедюров көчүргөн)	35
Г. Ибсен. Эки бараксан. (Б. Бедюров көчүргөн)	35
Дердменд. Кереп. Лийттин кожоңы. (Б. Бе- дюров көчүргөн)	36
С. Есенин. «Жалбрактар түжет, жалбрактар тү- жет...» (Б. Бедюров көчүргөн)	38
Е. Евтушенко. Узун кыйгылар. (Б. Бедю- ров көчүргөн)	38
Б. Адаров. Тананын салымы (куучын)	40
Б. Укачин. Эзликтин түжүми	64

ЭРТЕГИ ЖОЛЫБЫС ЭРЛЕРИ

А. Адаров. Төрөл үлгерликтин бажында тур- ган	70
--	----

С. Каташев. Павел Васильевич Кучияктың салымы	77
Н. Киндикова. Сўр-кебер	91

КЕЕНДИКТИҢ КЕЕН УЛУЗЫ

Ј. Белеков. Баштапкы алтай киноартист (очерк)	95
З. Кыргыс. Ачык телекей	99

АГАШ-ТАШ. АР-БҮТКЕН. АК-ЈАРЫК

Г. Брабин. Чаңкыр планета. (А. Тодошев көчүргөн)	101
Өткөн 1986 жылдын итогтары аайынча шүүл-телер	106
Доклад аайынча куучындар	116
Бистин күнүнгү жүрүмистен	122

БИБЛИОГРАФИЯ

Л. Баштыкова. Бичничилердин чүмдемелдери. Алтай литература ла алтай бичничилер керегинде. Туулу Алтай керегинде. Туулу Алтайдыг улузы керегинде	126
--	-----

ЭРКЕЛЕРГЕ

К. Тепуков. Јаананыг чөрчөги	129
-------------------------------------	-----

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(2-й выпуск)

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов.

Отв. за выпуск З. Шинжина. Худ. редактор В. Ортогулова
Тех. редактор Е. Манышева. Корректор Л. Патагашева.

Сдано в набор 29.04.87. Подписано в печать 08.06.87. АН 10758. Формат 70×84¹/₁₆. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п.л. 9,26. Уч.-изд. л. 7,85. Тираж 1000 экз. Заказ 1841. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700.
г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 27.

